

MAGYAR

PROTESTANS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI

FIGYELMEZŐ.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

V^{-dik} és VI^{dik} füzet. 1874. Május és Junius.

I.

Apáink küzdelmei az 1662-ki országgyűlésen.

Fabó András, a nemrég elhunyt agárdi ev. lelkész és m. akadémiai tag, kinek egyháztörténelmi irodalmunk terén oly hálára kötelező érdemei vannak, a múlt év végén az Athenaeum kiadásában közrebocsátotta a z 1662-ki országgyűlés monographiáját. Mint minden, ugy ezen munkáját is a történetbuvár bő ismerete, kutatótanulmányi jártassága és mindent figyelembe vevő lelkiismeretessége jellemzik. Méltó, hogy a protestáns nagy közönség bővebben is megismerkedjék vele.

E sorokban az előttünk fekvő vaskos munkát*) hű kivonatban kívánjuk megismertetni, hogy általa a szives olvasó figyelmét egyrészt egyházunk elhanyagolt történelmére, másrészt apáink kibeszélhetetlen szenvedéseire és kitartó küzdel-

*) Címe: A z 1662-diki országgyűlés. Fabó András agárdi ág. vall. ev. pap, a magyar tud. Akadémia lev. és magy. tört. társulat vál. tagjától. Budapest. Az Athenaeum tulajdona 1873.

meire fordítsuk. Érdekes, tanulságos, sőt nagyszerűen megragadó képeket mutat fel a mi egyházunk multja. S ezek közt nem kis jelentőségű az sem, melyet a fentjelzett országgyűlés mutat. Megtanuljuk abból, hogy a XVII-ik század folyamában a r. kath. főpapsággal szövetkezett bécsi kormány akkor sem vette figyelembe a magyar nemzet alkotmányos jogait és összetorlódott sérelmeit, mikor törvényes nádora volt. Wesselényi Ferencz, kinek későbbi összeesküvése oly végzetszerűvé vált a protestáns vallásra és a haza alkotmányára nézve egyiránt, nem volt képes kellő súlyt szerezni nádori tekintélyének. A királynak kedvesebb és befolyásosabb tanácsadói voltak. Ugy látszik, hogy valamint előbb a katholikussá lett Eszterházy Miklós, úgy a hitváltoztatásban nyomait követő Wesselényi is ferde állásba jutott hivatalában. A protestánsok ügyét nem pártolhatta, mert katholikus volt; az udvar eljárását nem helyeselheté, mert magyar és mert nádor volt. Innét azon kényes helyzet, melyben oly rosszul érezte magát; innét azon majdnem nevetséges szerep, melyet az 1662-ki országgyűlésen játszania kellett.

Lipót beleavatkozott az erdélyi fejedelmválasztási ügyekbe s az ország nyakára hozta a törököt és a német zsoldosokat. Ez utóbbiak által végbevitt féktelen rablások, zsarolások és égbekiáltó kegyetlenkedések nagyban szították és fokozták azon ingerültséget, melyet az országos politikai és vallási sérelmek már régóta tápláltak. A bécsi kormány által okozott bajok sokkal súlyosabbak voltak, mint az ellenséges török pusztításai.

Ily körülmények között hivta össze Lipót az országgyűlést 1662-ki május 1-jére Pozsonyba. Főpapok, főrendek, kaptalani, megyei és városi követek nagy számban jelentek meg és pedig a kormányra nézve kedvezőtlen utasításokkal. Wesselényi nádor a követválasztási mozgalom szokatlan hevessége folytán már előre figyelmeztette a királyt, hogy az országgyűlésen két fő sérelem fog szőnyegre hozatni: a protestánsoké, melyet a főpapság, és a nemzeté, melyet a német katonaság okozott. S ha Lipót e két pontra nézve

nem hajlandó kedvezően intézkedni, azon esetben azt tanácsolja neki, hogy az országgyűlésre el se jöjjen. De Lipótnak más tanácsosai voltak, kiknek szavára többet adott, mint a magyarok felé hajló nádorra. Neki pénzre és emberre volt szüksége a háboru folytatására, s ennél fogva a gyűlést megtartandó fényes kísérettel maga is lejött Pozsonyba máj. 23-kán. Vele voltak: egykori nevelője, a nyakas hg. Porcia, mint főminisztere, Szelepcsényi György korlátnok és kalocsai érsek, Rottal N. és Oroszi György a személynök.

Minthogy a rendek nagyon lassan gyülekeztek, az első országos ülés máj. elseje helyett csak máj. 17-kén tartatott meg, melyen a protestans és katolikus párt közötti ellenszenv már sértő kifejezésekben nyilatkozott. Moróc István pozsonymegyei követ a magyarok előtt gyűlöletes „divánnak“ nevezé a prot. értekezletet. A protestánsok a közbe jött pünkösdi ünnepek alatt sérelmeiket gyűjtötték és rendezték s azokra nézve a döntő befolyásu urakat felvilágosítani törekedtek. De midőn ezek a vallásügy mellőzésének sürgetése mellett csak a királyi előterjesztésekre utalták őket, utasításaikra támaszkodván abban állapodtak meg, hogy sérelmeiknek a bécsi béke értelmében kielégítő elintézése előtt más tárgyalásokba nem bocsátkoznak. Zrinyi Miklóst és Pálffy Miklóst ünnepélyesen kérték fel ügyök támogatására.

Már a sérelmi bizottságban is elleneztek ezt a katolikusok. A király neszét vevén a protestánsok kívánatának, főbb emberei által magán uton figyelmeztette őket, hogy ne makacskodjanak, mert különben, nélkülök fog végezni. De sem ezen fenyegetés, sem azon biztatás, hogy a jun. 5-ki gyűlésen sérelmeik tárgyalás alá vétethetnek, nem renditette meg őket; Serpilius által fogalmazott emlékiratukat Draskóczy György vezetése alatt egy 5 tagu küldöttség vitte át a királynak. Ebben, megemlítvén a haza siralmas külállapotát, élénk színekkel festik azon szivszaggató jeleneteket, melyek bent a hazában keresztyén testvérek között történnek. Naponkint látják — ugymond — ezernyi, fegyverrel, éhséggel, hideggel és számtalan más módon elveszett keresztyének összemarancangolt

és szétszórt hulláit, a rabságba nem és kor különbség nélkül elhajtottak irtózatosszolgaságát, a kik jajaikkal és sóhajaikkal töltik be a levegőt, irántok mégis keresztyéni szánalomnál egyebet tanusítani nem lehet. Az ország más részeinek állapota szerencsésebbnek látszott ugyan, de közelebbről tekintve, azok is több megyében szenvedett zaklatások és elnyomások hosszú sorával léphetnek fel, bizonyítékául annak, hogy amennyit szenvedtek külellenségtől, ugyananyit szenvedtek belellenségtől, mely vallásukat háborítja meg. S e sebek annál fájdalmasabbak, mert rokonkéz ejtette rajtuk. Vannak ugyan a vallásszabadság ügyében az összes rendek által hozott s királyok által szentesített elég világos s mindénki számára határokat vonó törvények és rendeletek, jelesül az 1608-ki koronázás előtti 1. t. c. az 1622. 2. és 1638. 1. t. cikkekbe foglalt kir. diplomák az 1647. 5—14. t. c. az 1649. 10. ns 1655. 18. t. cikkek, melyeket koronáztatásakor Leopold is királyi szavával szentesített; de találkoztak, kik elég vakmerők voltak, a törvény kötelességszerű végrehajtása helyett a protestánsokat üldözni, börtönbe vetni, templomaikat, paplajjaikat és iskoláikat elfoglalni, vagy lerombolni, a szegény népet testileg bántalmazni s jószágán büntetni, s ekkép az ev. vallás kiirtását megkísérteni. Reménylheték ugyan, hogy az 1647 óta felmerült s az 1655-ki országgyűlésen előterjesztett vallássérelmek a 18-ik t. cikk értelméről legott orvosoltatni fognak, mert biztak úgy az esztergami érsek szóbeli biztatásában, mint a királynak a megyékhez menesztett parancsában, miszerint a kiküldött megyei biztosok elintézendik a felmerült villongásokat; de nemesak hogy enyhítést nem tapasztaltak, sőt némely főurak az országgyűlés eloszlása után azonnal el kezdték nemesak saját, hanem más urak evang. jobbjait is üldözni, s ahol rábeszélés és fenyegetés nem használt, irtózatosszükszékkel kényszerítették vallásuk elhagyására.

E vakmerőségük a pórnépen kívül kiterjeszkedett az ev. nemesek sanyargatására is, akik közül némelyeket elűztek, másokat pedig saját lakaikban megtámadnak, úgy hogy sem nejeik, sem gyermekeik, sem vagyonuk nincs biztonságban. A

ki vallássérelmeiért törvény útján elégtételt keres, az minden kigondolható akadályra bukkan. Némely kath. alispánok majd kedvezésből majd hanyagságból anyira huzzák, halasztják a hozzájuk érkezett panaszok elintézését, hogy a szegény nép kifáradva és költségből kifogyva, gyakran pedig a szörnyű fenyegetések által elrettentve, keresetétől kénytelen elállani. Ahol pedig meg is indított a törvényes kereset, annak folyama vagy felgördített akadályokkal, vagy letiltó parancsokkal lön meggátolva, sőt az e tárgyban nádori parancs némely megyékben fel sem olvastatott. Ily nagy sérelmek mellett tehát a király zsámolyához teszik le kérelmeiket: hallgassa meg siralmas panaszaikat, védelmezze meg őket elnyomóik merénylete ellen, s büntesse a törvények nyílt megsértőit; az anyira megsértett vallásszabadságot pedig a linci békekötés 5-ik feltétele szerint, minden más ügyek tárgyalása előtt állítsa helyre, mert veszélyeztetve lévén e szabadság, semmi földi boldogság, semmi külbéke nem lehet kedves azoknak, kik vallásuk biztonsága felől biztosítva nincsenek.

Hogy pedig panaszaik alaposágát bebizonyítsák, oda-csatolták azon sérelmeik jegyzékét is, melyeket 1647 óta kellett szenvedniök: Sopron, Vas, Moson, Győr, Komárom, Veszprém, Trencsén, Pozsony, Nyitra, Liptó, Bars, Árva, Zólyom, Zemplén, Abauj, Bereg, Ugoesa, Gömör, Szathmár, Borsod, Torna, Szepes, Szabolcs és Sáros vármegyékben. E jegyzékben hajmeresztő tények vannak felszámllálva, melyeket egyes főurak és főpapok követtek el protestáns alattvalókon. Katonabeszállások, papelűzetések, börtönözések és veretések még csak csekélységek valának, melyeket gyakran szakálkitépések, gyermekágyas asszonyok bántalmazása, holtaktól a szentelt földnek megtagadása, a sz. könyvek elégetései kísérték. Leginkább kitüntették magokat az ily kegyetlen tértitgetésekben: Eszterházy Pál és Ferenc, Nádasdy Ferenc, Megyeri Zsigmond, Cziráki Ád. Kéry Ferenc, Erdödy Gy. Draskovics Sára, Szécsi Dénes özvegye Khuen Franciska, Pálfy Pál nádor özvegye, Révay Ferenc, Illésházy Gábor, György és Fer. Balassa Ádám, Draskovics Miklós, Forgács Ádám, Ap-

ponyi István és Balázs, Czobor Ádám, továbbá Forgács Márton, Báthory Zsófia, Trsztyánszky Klára és mások. A főpapok közül: Lippai György esztergami érsek, Széchenyi Pál győri püspök, Pálfay János nagyváradai püspök, a pálos és jezsuita rendek, szóval épen azok, a kik a királyhoz legközelebb állottak. Hogyan lehetett volna ily körülmények között kedvező választ nyerni? De a mi prot. eleink reméltettek. Külön kérelmeket intéztek a nádorhoz, az esztergami érsekhez, Porciához, Zrinyihez, Rottalhoz és a személynökhöz, hogy a kedvező válasz kinyerésében közbenjáróik legyenek a királynál. De az ezektől kapott válaszok nem voltak igen biztatók, ezért újra feltették magokban, hogy a mig kedvező választ nem nyernek, addig semmiféle országos tárgyalásokba nem bocsátkoznak. Uj panaszok jöttek a vidékről; újra sürgették a királyi választ. De a király csak szóvalizente nekik jun. 11-kén Porcia által, hogy kedvetlenül értesült a felől, miszerint az evang. rendek elvonják magokat a köztanácskozásoktól, holott ő csak az ország békéjét célzó tárgyakat terjeszté elibök. Most nincs idő a vizsgálast igénylő panaszok és sérelmek elintézésére. Vannak törvényeik, használják azokat, de az országgyűlési tárgyalásokat ne hátráltassák. Vegyék szívökre a hazának szorongatott állapotát, különben ő felsége a többiekkel nélkülök fog végezni.

A protestáns rendek küldöik akaratára hivatkoztak. Erre Porcia monda: „Oly jelentést tegyenek az urak, hogy küldöik ide többé ne folyamodjanak, mert ő felségének komoly akaratára ezen „rendkívüli“ gyűlésen csak az ország köznyugalomára tartozókat tárgyalatni.“ De bármily ridegek voltak is a miniszter szavai, a meg nem nyugtatott protestánsok következő napon Draskóczy által fogalmazott uj kérelmet nyújtottak be Görgei Ezékiel által. Ebben a sérelmek hosszú sorozata után, hivatkozással Porcia válaszára, újra kérik a királyt, hogy sérelmeik minden más tárgyak előtt orvosoltassanak, annál is inkább, mert küldöik ezt erősen sürgetik, és mert ök nem „rendkívüli“, hanem rendes közönséges gyűlésre hivatnak meg

ő felsége által. Ami a törvényekre való utalást illeti, igaz, hogy azokban kemény büntetések szabattak a vallásháborgatókra; de a törvény csak írott malaszt, mely foganatosítva nincs. A főhivatalnokok, jelesül az országbíró, a kancellár, sok fő és alispán, kiknek hivatalos tisztök volna a törvényt végrehajtani, magok sértik azt meg első sorban. S e büntetlen szabadosság anyira megy, hogy a király jelenlétét és a nádor tekintélyét fitymálva, még a jelen országgyűlés folyama alatt is folytatják az üldözést. Szelepcsényi kancellár egy prot. papot, ki csak nem rég szabadult ki, most újra börtönbe vetett; a fogoly mellett fellépő prot. követeket pedig *la tro knak* nevezte. Illés-házy György hasonló erőszakoskodást követett el egy más prot. pap ellenében, s még a nádor szavára sem hajt. Morócz István az evang. rendek tanácskozásait goromba gunnyal török divánnak nevezte; Szelepcsényi pedig több főur jelenlétében haragosan fenyegette őket. És ha ilyenek a király és nádor jelenlétében büntetéstől való félelem nélkül történnek, mi történhetik akkor, ha Lipót eltávozik hivei köréből! Azért siránkozva kérik a kegyelmes fejedelmet, hogy az ő szavával is megerősített kir. diplomák és hazai törvények értelmében még e gyűlés folyama alatt orvosolja meg égbekiáltó sérelmeiket, s büntesse meg a vallásháborítókat, minék megtörténte után készséggel fognak a többi országgyűlési tárgyalásokba.

Lipót a folyamodvány átvételekor egyelőre csak anyit válaszolt, hogy *magánügyekért* nem lehet elhanyagolni a közügyeket, különben kérelmüket kegyesen megolvassa.

Aztán néhány napra Bécsbe ment, mi alatt a két párt között kemény tusák folytak. A nádor eleinte nagy készséget tüntetett a prot. ügy mellett, majd ismét kifakadt a sürgetők ellen, s hevében sértő szavakat mondott. Fenyegette őket a király haragjával, és figyelmeztette, hogy most nincs Bocskayok és Bethlenök, a ki mellettök fegyvert fogjon. Pártütőknek fognak neveztetni, s akkor ki lesz szabadítójok? Fontolják meg, hogy ezen rendkívüli gyűlésen, gyűlöletes magánügyek nem tárgyalhatók. A „*pártütés, Bocskay Beth-*

len és királyi harag“ emlegetése új lánggra lobbantotta a tüzet, melyet Porcia is igyekezett oltani. Ez azt mondá, hogy a folyamodványban előadott okok nem eléggé fontosak arra, hogy megingassák a királyt, s azért ajánlja, hagyjanak fel a sürgetéssel, vagy nyomatékosabb okokkal álljanak elő. A nádorral folytatott magánértekezleteknek csak az lett az eredménye, hogy a protestánsok kinyilatkoztatták, miszerint új vitákba nem bocsátkoznak, hanem a kir. diplomához és a törvényekhez tovább is ragaszkodnak. Wesselényi intéssel, fenyegetéssel, majd hizelgéssel és könnyekkel is törekedett őket megtántorítani. „Isten engem úgy segítjen — mondá végül — hogy semmit sem visz kegyelmetek ezzel a kegyelmetek keménységével végben.“ Hiába volt minden. Végre jul. elsején megízente nekik a nádor, hogy a királyi válasz meghallgatása végett jelenjenek meg az ugynevezett zöld házban. Ott a régi módon újra kérte őket: álljanak el követeléseiktől. S mivel ezek állhatatosan ragaszkodtak elébbi szándékukhoz, a zsebében levő kir. decretummal fenyegette őket. De ezzel csak újra maga ellen ingerelte azokat, a kiket szelidíteni akart. Figyelmeztették, hogy ő, mint szabadon választott nádor, nem arra való hogy decretumot hozzon, hanem, hogy a királyok által megerősített törvényeket védje. S midőn Szuhay Mátyásnak a lepecsételt „decretumot“ átadta, ez viszonzá: ha decretum, el nem veszem; de ha resolutio, elveszem. A nádor felelé: „Isten úgy segítjen resolutio.“ Ekkor elfogadta, de azon hozzátétellel, hogy ha mégis decretum lesz, visszaküldik.

Amint a protestáns rendek a királyi válasz meghallgatása végett összegyülekeztek, nagy megütközéssel tapasztaltak, hogy a címzésben nem ismertetnek el országos rendeknek „ev. statusnak“; hanem csak „evang. vallás hiveinek.“ Visszaküldték. A nádor roppant haragra lobbant, s kijelentette, hogy ezen úgy a királyon, mint rajta elkövetett gyalázatot tűrni nem fogja, és hogyha el nem fogadják a kir. iratát, ő valamely ev. követ ablakán fogja azt bedobni. De csak nála hagyták azt, mindaddig, míg a kancellária a cimbeli hibát ki

nem javaitotta. Jul. 6-kán ez is megtörtént. A felbontott királyi leiratból azt olvasták, hogy ő felségének nincs tudomása arról, hogy az ő akarata vagy parancsa folytán sértetett volna meg a folyamodók vallásszabadsága. — Ha magánosok között történtek eféle viszályok, ott vannak az 1647-diki törvények, azok szerint idézzék bíráik elé a jogsértőket. Vallásügyi panaszok csak fellebbezéseképen hozhatók az országgyűlésre. Különb. panaszok közt nem látván fontos sérelmeket, inti őket újra, hogy a tárgyalásokhoz rögtön fogjanak, mert különben nélkülök hoznak törvényt.

E királyi leirat nem elégithette ki a protestánsokat, minél fogva jul. 8-kán egy újabb folyamodást nyújtottak be Berényi György által. Ismételték sérelmeiket s elmondák, miszerint ők könyörgéseik által nem akarnak alkalmatlanok lenni és szívesen belenyugodnának ő felsége parancsába, ha remélhetnék az orvoslást. De ez lehetetlen, mert éppen a legújabb törvények is lábbal tapodtatnak, és pedig éppen azok által, kiknek tisztók volna törvények végrehajtására ügyelni s az üldözötteket oltalmazni. Ha maga az ország kancellárja nem tiszteli a törvényt, hogyan várják azt másoktól? Kérik tehát a királyt, hogy sérelmeiket, diplomája értelmében még az országgyűlés folyama alatt teljesen orvosolja meg, s a közbéke háborgatóit fenyítse meg, különben el vannak határozva (mit utasításaik is parancsolnak), hogy könyhullatással mindaddig a király lábaihoz borulva maradnak, míg őket meg nem hallgatja.

A király hajthatatlan maradt; makacsságát következetességnek, s e következetességet erénynek gondolta. Német tanácsosai élesztették benne ez erényt, sőt még a nádort is azzal gyanusították előtte, hogy a protestánsokkal tart. Pedig távol volt tőle az ilyen szándék, habár nem egyszer szeretett volna szabadulni kellemetlen közbenjárói helyzetéből. Majd egyesek megtántorítása által akart meghasonlást idézni elő az ev. követek között, majd általa készített törvényjavaslatokat, majd barátságos egyezést ajánlott a katolikusokkal. S mikor ezzel

sem ért célt, szokott heveséggel nagy szemrehányásokat tett nekik, mikre Retkes Balázs felelé: „Bizony nem látjuk, nagyságos uram, mint és hogy mehessünk az amicabilis compositioba, holott mennél tovább gondolkodunk, annál több labyrinthustól féltjük magunkat.“

A nádor bosszusan válaszolá: „No harcoljunk, harcoljunk uram, látom én, igen kedve van az hadakozásra, igen bőv tebbened az vér.“

— Minekünk, nagyságos uram, — felele Retkes — kedvünk a hadakozásra nincsen, hanem az ő felsége resolutiójától várunk.

— Nem gyün bizony — mondá Wesselényi — onnand semmi tovább való resolutio más annál, melyet ő felsége szájával, mikor kegyelmetek az utolsó supplicatiót beadta, mondott.

Retkes viszonzá: — „Én is ott voltam, nagyságos uram, akkor, de ő fölsége, oly halkkal és lassu szóval beszéllett, hogy semmit bizony nem érthettünk feleletiből, azért bizunk mi még az ő fölsége resolutiójában.“

A nádor megint bosszusan monda: — „Uram, vagyon három milliót érő jószágom, de ime az Kegyelmed kicsinyéhez kötöm, hogy isten engem ugy segéljen, nem jön több resolutiótok.“ — Azután az öreg Gejőczy László unghi követhoz fordulva folytatá: — „Óh édes Gejőczy uram, mi tudnánk, mint köllének az ilyetén vén emberekkel, mint kegyelmed, élnünk, de most mind az ifjak vezetnek benneteket és bizony sárba visznek. De meghigyjék azok az bölcs Salamonok, hogy gondom lesz reájok és bizony catalogusba viszem neveiket ő felsége eliben.“

Ily jelenetek gyakran fordultak elő; de az elkeseredett protestáns rendeket sem kérés, sem fenyegetés nem birta arra, hogy ügyöket abbahagyják. Porcia a király nevében ismét csak azt válaszolta, hogy a fölterjesztett panaszokat a protestánsok által kivánt módon elintézni nem szándékozik, s megfontolva titkos tanácsosaival minden okot és körülményt, a már adott válaszánál mást nem adhat. Egyuttal kérte őket, hogy vegyék tekintetbe, mikép Erdélyben zajlik a háboru, mely

vajmi könnyen átsap Magyarországra is, kivált miután a németek Kolosvárnál megszalasztották a törököt.

A királynak igaza volt abban a nyilatkozatában, hogy nem adhat más feleletet, mert hiszen a titkos tanács nagyrészen azokból állott, akik ellen a protestánsok panaszt emeltek. Maga a nádor bevallotta, miszerint a klerus oly makacs, hogy nemcsak templomot, de egy téglát sem akar átengedni a protestánsoknak; nagyon természetesnek találván azt, hogy „a király inkább pártolja azt a vallást, melynek ő maga is hive.“

Eképen reménytelenül folyt a vita egész szeptemberig. Uj meg új gyujtóanyag nem hiányzott. A klérus fennen hirdette, hogy az evangélikusok által emlegetett törvények csak kényszerüségből jöttek létre; azért nem is kötelezők.

A jul. 24-kén benyújtott folyamodásnak is csak az volt eredménye, mi az előbbieknél.

Szelepesényi most szakadást akart előidézni köztük, s e végből 26-kán a sz. k. városok követeit magához idézte, s ő felsége nevében kérdezte: mért ragaszkodnak oly makacsul feltételeikhez, mért nem jelennek meg a köztanácskozásban, mikor ő felsége meghívta őket? avagy továbbra is ellenkezni akarnak vele? Féja András, kassai követ, azt válaszolta, hogy mihelyest lehet, azonnal hódolnak ő felsége akaratának. „Jól meggondolják kegyelmetek a dolgot, — mondá a kancellár — mert bizony igen gyenge materia ez . . . Lám kegyelmeteken semmi bántás nem esett, nincsen semmi panasza kgteknek; urával vagyon kegyelmeteknek dolga, azért úgy cselekedjék, hogy az cseresznye magjával ne lövöldözze kegyelmeteket. Dormientem leonem cave ne excitaveris, látja kegyelmetek itten director uramot (a kir. ügyészt) bizony ő circumit, querens, quem devoret.“

De a városi követeket ily fenyegető beszéddel sem lehetett elszakítani a többi prot. követektől. Várták a király kedvező válaszát; de hiába. Porcia herceg a király nevében ismét azt válaszolta, hogy a multkor kifejtett okoknál fogva ő felsége jelenleg nem orvosolhatja meg sérelmeiket, hanem inti őket, hogy az országos tanácskozásban részt vegyenek. E vá-

lasznál jelenlevő Berényi György főrendi tag megjegyze: „Elnyomatásunkat e szerint ezentul is napról-napra tűrni leszünk kénytelenek?”

— Nem, — felelt Porcia — uraságtok biztosságáról ő fölsége intézkedni fog, s azokat, a mik eddig az ország törvényei ellen történtek (a mit én nem állítok) megorvosolja. Ha evangélikus volnék is, — folytatá a herceg — jobb tanácsot nem adhatnék, mint azt, hogy uraságtok a vallási viszályt a fenforgó nagy bajok tekintetéből jobb időre annál is inkább halassza, mivel rövid idő múlva új országgyűlés fog tartatni, s mi udvariak sem segíthetünk . . . Gondolja meg, hogy jóllehet a vallásban egymástól különbözünk is, mindazáltal keresztyének vagyunk mindnyájan és így vagy békét kössünk a törökkel, vagy keresztyénekhez illő módon háboruhoz készüljünk férfiasan.

Berényi ezekre viszonzá, hogy a királyi választ és Porcia tanácsát tudatni fogják küldöikkel és reménylik, hogy a herceg nem fogja megvonni tőlük segélyét, ha újból folyamodni lesznek kénytelenek. E keménység nem tetszett az udvari embereknek s Bársony János személynöki ítélő mester bosszuságában így kiáltott fel: „Isten úgy segélyen a lutheránusok és kálvinisták mind személyekben, mind természetekben egyeznek a törökkel.“ S midőn az ilyen sértegetések ellen panaszt emeltek a nádornál, ez megígérte, hogy a fellobbant tüzet, ha megégeti is magát, tehetsége szerint oltani törekvődik; az evangélikusoknak elmaradásán az országos ülésekből nem csodálkozik, mert maga is látja ügyök igazságát. Az alnádor szintén oly értelemben szólt, hogy ha ő evangélikus volna, nem tenne másképpen. Ez biztatásnak látszott ugyan, de csak is látszott; mert a király előtt ugyanazok az urak más hangon beszéltek.

Igy állottak a dolgok, midőn az ev. rendek a protestáns papság véleményét és a sz. irás szavaival új küzdelemre felhívó szózatát véve elhatározták, hogy új folyamodással járulnak a trón elé. Wesselényi és Zrinyi újra megígérték támogatásukat. De az aug. 2-kán beterjesztett siralmas pana-

szokra csak azt a hideg feleletet kapták, hogy ő felsége már megmondta akarátát, egyebet most sem tehet. Nem csoda, ha ennyi eredménytelen kísérlet után a klerus az üldözések folytatására neki bátorodott, s még e gyűlés folyama alatt új meg új sérelmeket követett el. A protestánsok pedig kénytelenek voltak tapasztalni, hogy Lipót makacsságát, mely a német katonaság kiszállításában a kath. rendek ellenében ép oly erős volt, mint a vallás dolgában a prot. rendek iránt, csak erőszak törhetné meg. De erre irtózáttal gondolt mindenikük. Ujra a nádorhoz, mint törvényes közbenjáróhoz, folyamodtak. Székely András megható szónoklatban fejtegette kétségbeejtő helyzetüket, mire a nádor így válaszolt: „Édes Székely uram és jóakaró uram! az kegyelmetek szájából valamenyi szót hallok, mindanyiak hasogatják belső részemet, mert sz. Pál írásival egyeseknek látom; de hogy én ebben az kegyelmetek dolgában hasznosan fáradozhassam, semmi módját és utát én tovább fel nem találok, mert én minden tanácsomból kifogytam... én, isten engem úgy segítjen, amint azelőtt is megmondottam, álltallátam, hogy kegyelmeteknek soha semmi kedve szerint való resolútiója az dolga iránt nem leszen. Mert uram az királyunk az dajkája*) mellén függ és valamig maga megért elméjére nem jut, mindaddig sine certo regimine leszen az kegyelmetek válasza.“ Tovább is beszélt az őszintéskedő nádor, elpanaszolta, hogy nádori hivatalának az udvarnál semmi tekintélye nincs, s hogy némelyek őt árulóknak tartják stb. azért kéri a prot. rendeket, legyenek kissé engedékenyebbek, hogy róla a gyanu elháríthatassék.

A király, mint Fabó mondja, felháborodva csodálkozik, hogy az evangélikusok mégis új választ várnak, kijelentette, hogy neki nem lehet előbbi nézeteivel ellenmondásba keverednie s más választ adnia. Vannak az evangélikusoknak Mózesek és prófétáik, az országos törvények, használják azokat. Hagyjanak fel folyamodásaikkal, magának a nádornak

*) A jezsuiták és a főpapság.

se alkalmatlankodjanak, hanem a közügyek tárgyalásához lássanak.

Ezt és az aug. 9-ki és 16-ki utolsó folyamodványokra adott hasonló válaszokat, mély levertséggel vették az evangélikusok. Látták, hogy a további folyamodás útja be van zárva; küldöik kívánatának tehát nem felelhetvén meg, hosszas tanácskozások után (melyeknek a fentcímzett könyvből való elolvasását ajánljuk minden mivel protestáns embernek) végre azt határozták el, hogy az országgyűlést tömegesen elhagyják. Ünnepeles írott nyilatkozatuk nagy sensatiót okozott. A titkos tanácsosok összehivattak. A király nem engedte meg a hazamenetelt; de azért a sérelmeket sem akarta megorvosolni. Ekkor a nádorhoz fordultak az elbocsátó levélért. Ez megint ellágyult, s könyezve fájlalta a protestánsoknak az országházból való elmaradását, mert — ugymond — a róm. katolikusok közt majd egyetlen egy sincs, ki a nádori tekintély fentartását szíven hordaná, vagy visszaállításán munkálkodnék . . . ő egyébiránt hazamenetelőket nem gátolja, de nem is tanácsolja. Azonban midőn a király és Porcia ellenkező nézetéről értesült, azonnal más meggyőződése lett és határozottan tiltakozott ő is a hazamenetel ellen, s a hét szentség nevében kérte a prot. követeket, hogy maradjanak.

Ez ellenmondáson megütköztvén a protestánsok kijelentették, hogy ha az Isten szerelmére, s a Jézus Krisztus sebeire, a keresztfán kiontott vérére és keserves halálára anyiszor hivatkozott folyamodványaikkal mitsem nyerhettek; őket nem fogja a hétszentségre hivatkozás megtántorítani. S ámbár tudják, hogy nem azért marasztaltatnak, miszerint valami elégtételt kapjanak, hanem hogy jelenlétükkel a r. katolikusok végzéseit helyeseljék: mégis újabb követséget indítottak a nádorhoz megtudni.

1. Mi végre tartóztatja őket? ök költségből kifogytak ugyan, de ha van még remény, hogy kielégítő választ kapnak, úgy szándékuktól elállanak s tovább is maradnak.

2. Porcia minő szándékból fenyegeti őket?

3. Miután a r. kath. rend a vele egyenlő kiváltságú ev.

rend fölött némi uralmat követel magának, az evangélikusok már ezen oknál fogva is az eltökélt hazamenetelhez ragaszkodnak.

A nádor a király haragjával fenyegette őket, ha ezt megteszik. Ők azonban, kijelentésével annak, hogy a királyt és a nádori tekintélyt megsérteni nem akarják, fontos okaiknál fogva szept. 2-kán elhagyták Pozsonyt, miután a nádortól és Zrinyi Miklóstól elbucsuztak volna.

Igy mérgesült el tovább az egyházi viszály, mely tíz év múlva a legborzasztóbb üldözéssé fajult. Így küzdöttek a mi apáink eredménytelenül vallásuk szabad gyakorlataért, a törvénytaposó önkényes bécsi kormány ellen az 1662-dik országgyűlésen!

A kath. rendek még tizenhét napig folytatták a tanácskozásokat, míg szept. 19-kén azok is széteszlottak. De az ő általok hozott törvények csak nagyobbították azt az ürt, mely az egyhaza gyermekei között a haza közromlására mindinkább nagyobbodott.

Zsilinszky Mihály.

II.

Az orthodoxia és modern theologiai világnézet a társadalomban.

(Folytatása és vége.)

A modern theologia hívei minden lépten-nyomon a szabadvizsgálódás jogát hangsúlyozzák. Ezt hirdeti az alapszabály három első pontjának magyarázata is, midőn jogosultnak ismer el minden komoly és erkölcsi irányu kutatást, de ezt bizonyítja a protestáns egyház kebelében elágazó számtalan vélemény különbségen kívül, az egylet egy védekező vezérének arravaló hivatkozása is, „ha az egylet dogmatizálva ellenkezésbe jőne a hitcikkek vagy symbolumokkal, maradhatna a prot. egyház kebelében, mert a protestantismusban mindig voltak különböző, sőt egymással ellenkező nézetek, s ez a protestantismus szellemé-

ből foly; amely prot. felekezet a maga körén belül a vélemény szabadságot elnyomja: az eredetével és mivoltával iszonyu következetlenségbe esik.“

Már most, mert a fentebbi állítást, elodázhatatlan igaznak tartom, kérdem: vajjon nem önmagukkal jönnek-é következetlenségbe azok, kik az orthodoxiát azzal vádolják, hogy az ellensége minden korszerű ujitásnak, s a protestantismust tagadja meg, ki önöket nem követi?! Hát mi az az egyéni szabadság, s mi az a szabadvizsgálódás? Hanemha az, hogy én hihetem azt, mit tanulmányaim, komoly és erkölcsi irányu kutatásaim folytán magamévá tettem; s ha ez nem más, minépen az, mit az egyház hivatalosan vall; nem más, mint amit őseim a biblia alapján állónak nyilatkoztattak ki: vajjon érdemlem-é ezért azt a vádat, hogy ellene vagyok minden ujitásnak, s megtagadom a protestantismust, ha önöket nem követem? A mi egyházunk kebelében mindig voltak eltérő nézetek, s ezek a szabad vizsgálódás elvénél fogva jogosultak is, de azt már tagadom, hogy ezen ellenkező nézetek valaha hivatalosan ignoráltak volna a megállapított tanokat. És épen itt van, ez az az ok, mi sok tekintetben félreértést idézett elő.

Együletet alakítottak, melynek célja a vallás és erkölcsi élet újjászülése. Működésökben tehát szükségképen, nem csak az erkölcsi, hanem a vallási dolgokat is érinteniök kell. Itt pedig azon nézetre jutottak, hogy a vallás tantárgyai, ugy amint azok most taníttatnak, sehogysem egyeztethetők össze, komoly erkölcsi kutatásaik után elért fejleményekkel. Hogy ezt érvényesíthessék: társulatot alakítottak; többen szövetkezve igyekeznek a vallási, ugy mint az erkölcsi életet újjá teremteni. Ezen működésökben pedig lehetetlen, hogy a tantételeket ne magyarázzák, lehetetlen az egyház hitével ellenkezésbe ne jöjjenek. Tudják-é pedig hogy ha bár a prot. egyház kebelében jogosult is az eltérő nézet, sőt a melyik felekezet ezt nem türi, magával jön ellenkezésbe, tudják-é, hogy ha ezen jogot

az egyesek irányába elismerjük is, de nem ismerjük el s nem is ismertetheti azt el senki egy egylettel szemben.

A dolog így áll: önök a „polemia hevében“ teremtettek maguknak egy hivatalos orthodoxyát, mely annakelőtte, legalább így mint most, nem létezett. Az az, hogy a prot. egyház kebelében szintoly jogos, mint elismert vélemény nyilvánulását, mely történetesen a hivatalos egyházé is, s történetesen az önök szabad vizsgálódásával ellenkezik, elnevezték orthodoxyának. Az ellenségeskedés megkezdett, pedig még ma sem lehet érteni: mi köze van az egyletnek oly orthodoxyával, melynek tantételei meg nem támadtattak; s mi köze van az orthodoxyának egy oly egylettel, mely zászlajára az ő célját is t. i. a vallás és erkölcsi élet emelését tűzte ki célul.

Ugy de, „ha az egylet nem foglalt is dogmaticai álláspontot, foglaltak egyes tagjai, s mindazon egyéni, hivatalos és félhivatalos nyilatkozatok, melyek eddig napvilágot láttak, nem anyira az egylet álláspontját, hanem inkább tagjainak komoly és erkölcsi irányu kutatásai után létrejött nézeteit jelzik.“ Bizony ezt jó is volt kinyilatkoztatni, mert azt csak nem kívánhatják, hogy az egyházzal szemben annak ellenére, valaki elismerje az egyletnek, egyletileg reformáló jogát, mert ez körülbelül olyan volna, mintegy új egyház épen az egyház kebelében; holott pedig az alakulás azon ténye, hogy alapszabályaik az egyházi hatóságoknak csak tudomásvétel végett küldettek meg, s világi hatósághoz, a ministeriumhoz folyamodtak megerősítésért: úgy tünteti fel az egyletet, mint világi társulatot, egy olvasó-kört, vagy iparos egyesületet.

Épen így az orthodoxyánál. Azon nyilatkozatok, melyek eddigelé tétettek, egyesek meggyőződése, vagy jobban mondva: komoly- erkölcsi irányu kutatás fejleményei voltak. A hivatalos egyház, melyet az az orthoxia képvisel, önök ellen nem tett semmit, bár hiszem, hogy az oly zokon vett figyelemzetést, melyet amaz orthodoxok, az egyház figyelmét önökre felhívták, bizonyosan tudomásul vette. Ah az a feljajdulás, melylyel azon szeretetlen felszólalást önök részéről kísérték, mutatja menyire fájt az, menyire szivet ért sokaknál.

Aztán az a szerény nyilatkozat, úgy félhivatalosan, „hogy az egylet nem kíván egyebet, mint csak azt, hogy ne csak szájjal mondja valaki: „én ezt is hiszem, azt is vallom“ s emellett minden eltérést istentelennek szidalmazzon, míg benső embere azt mutatja, hogy kegyessége csak betanult, utánzott; hanem hogy hite legyen őszinte s azt joga legyen vallani, anélkül, hogy felekezeti egyházából, melyhez tartozni akar, kiküldöz-zék vagy excommunicálják:“ szintén azt mutatja, hogy az egyházi hatóságok figyelmének felhívása fájt, sértett s kellemetlen meglepetést okozott; némelyeket már is arra indita, hogy magukat a szabadvizsgálgóság Servét-jeinek vagy Husz-ainak tart-sák; másoknak pedig azt az önhitt idézetet adá tollába, mit a keresztyéneket üldöző zsidóknak, a keresztyénségnek egyik meglepett bámulója mondott: ha istentől van, hiába, ha pedig embertől van, erőlködéstek nélkül is megsemmisül az,*) Ime az ijedtség még a modern theologia által tagadott isteni inspi-ratio elvét is alkalmaztatá az egylet kezdeményezőire. Pedig az talán egyéni viszketeg volt csak, vagyis azon magyar pél-daszó keresztül-vitele: ha már felkötöttük a kolompot, hát csak kolompoljunk.“

Egyébiránt nem akarok izetlenkedni. Ha az önök által el-nevezett orthodoxia csakugyan az, aminek lennie kell: úgy az önök vallásjavítási s erkölcsreformálási törekvése nem egyéb még ma a levegőbe kapkodás, ábrándos önistenítés és önhittségnél. Furcsa bizony! Neki fognak önök a reformálás-nak, mert azon meggyőződésre, vagy jobban mondva önisme-retre jutottak, hogy azon egyház tanait, melynek magukat tag-jaiul vallják, melyeket sokan közülök hirdetnek is, hirdetniök kell: nem hiszik, nem hihetik, mert azok csak a középkor agy-koholmánya, oly sületlenségek, melyeket a XIX-dik század felvilágosodott, gőzösön járó fia, egyáltalában nem tehet ma-

*) Szórol szóra: Csel. 5, 38. 39. (nem Gal. 5—38, 39 mint a prot. lap 1872, 17 sz. hibás nyomtatással áll) „ha emberektől vagyon a tanács és dolog, semmivé lészen, ha pedig Istentől vagyon, ti fel nem bont-hatjátok.“

gáévá?! Oh ez elbizakodott nyilatkozat, s azon a „hiteikkel-
kel“ nem egyeztethető életmód, melyszerint a modernnek, a mű-
veltség követelményeihez képest: vasárnap is gyűlés-
keznek, leveleznek, utazgatnak, színházba jár-
nak és táncvigalomban mulatnak; asztalhoz ül-
nek s Isten áldását élvezik anélkül, hogy imád-
koznának; nem ritkán kártyaasztal mellett be-
szélgetnek a maikultura vivmányairól“ stb. . . .
az orthodoxiának egyáltalában nem sajátja. Az orthodoxiának
megfelelő élet kizárja mindazt, mit ma, modern felfogás sze-
rint, nem lehet a vallás reform nélkül életbeléptetni. Az ortho-
dox egész lelkével azon eszmekörben mozog, melyet eléje azon
dogma-kör tűzött ki, melyet elfogadott, melyet hisz, s melynek
üdvös s elégséges volta felől meg van győződve. Hitének s
hitében él, abban cselekszik s abban hal meg. Igaz, hogy e
szempontból indulva ki, a modern civilisatiót elutasítja, a mű-
vészet jogosultságát, melyhez talán nem csak a festészetet, de
az érzéki ingerrel ható szín- és ballet-játékokat is számitja,
tagadja; a társadalmat szentesítő magasabb életirányt el nem
ismeri, (ez ugyan még most is nagy kérdés, bár állítva van),
élete megfelel orthodoxiájának, nem modern ugyan, de vallás-
os és erkölcsi az.

Ilyen életet, az orthodoxiának megfelelő ezen életmódot,
hasztalan keressük a magyar orthodoxiában, azt mondják az
önök részéről (prot. e. isk. lap. 1872. 409—410 lapon). Mert
a magyar ember, természeténél fogva a modern- műveltségű
ember életmódját követi, s orthoxiának megfelelő életet nem
folytat. A magyar ember természete nem tűri az
orthodoxiát, a magyar emberre „abinvisis“ lehet mon-
dani, hogy modern életet él! Ezeket mondják önök, s ezek
késztetik önöket a modernisálásra, illetőleg arra, hogy a kö-
zépkor sületlenségeit, a mai modern műveltséggel összhang-
zásba hozzák, szóval hogy a vallás tanai és a korszellemé közt
a közvetítő szerepet vigyék. Mit szólnak hát hozzá, ha én is
olyan cynismussal, mint az önök részéről mondatott, hagyjunk
fel már azzal a szent hazudozással, én is olyan cynismussal

mondom, szabaduljanak meg önök a modern műveltségtől; szabaduljanak meg tőle, ha az csakugyan olyan, mint minőnek feljebb lefestve láttuk, éljenek az orthodoxiának megfelelő életet s nem leendő szükség a reformra!

Volt önöknek egy barátjuk, kivel részint a nyomor, részint a modern műveltség követelménye, s legfőként azon eszme-harc, melyszerint nem lehet már ma hinni a közép kor sületlenségeibe: azt hitték el, hogy ő nem életrevaló, hogy ő, mint más is, ki a lelkeszi pályán működik: csaló, hazug a hittárgyai körül; egyszóval elhitték vele, hogy ő is, mint önök, a modern műveltség következtében, nem lehet: visszavágta önöknek végrendeletét, melynek egyik pontja, higyjék el nem az orthodoxiára vet sötét világot, mely orthodoxia mindig azt mondja, hogy hisz; hanem önökre, kik azt hangoztatják: nem hihetünk a közép kor sületlenségeibe, de azt maig még mindig hirdetik. Többet levon az a modernségből, mintha még oly orthodoxok lettek volna; jobban elítéli ezért a világ, mint azon elmaradottságukért itéli vala, hogy hinni tudnak abban, amit hirdetnek.

Egyébiránt kérdelem: mi tette a magyar embert képtelenné a hitéletre, mi ásta alá nála a vallásos erkölcsi életet? No, igen, az orthodoxia, mert oly táplálékot nyújtott neki, mit be nem vehetett, meg nem emészthetett. Én pedig azt állítom, hogy a modern műveltség, a mai értelemben, mely az ismertektől pöfeszkedve oly táplálékot nyújtott, melyet bevenni bevett ugyan, de nem bírván megemészteni, gyomorterhelést kapott; mely nem más, mint az önök által javítani szándékolt „hitélet hanyatlás, vallás erkölcsiség hiánya.“

Gondolkozzanak rajta amit mondok. A korszellem, mint látszik, társadalmi tekintetben a világfiúságot, világpolgárság eszméjét hirdeti; azaz, hogy ma egy modern műveltségű ember, nem egyik vagy másik nemzetnek vagy hazának fia, hanem az egész világnak, a földgyermeké. Ugyan az a korszellem, a modern theologiai álláspont szerint, folytonosan a felekezetiesség szűk korlátait igyekezik széttörni; világvallásért vagy a korszellemmel kibé-

kitett vallásért, a korszellem-vallásáért rajong. Ezen nézet keltett harcot az 1868-ki XXXVIII. törvénycikk-nél, s az iskoláknál a felekezetiesség szűk korlátait lerombolni, a modern theologia vagy is a modern theologok (paedagogok) igyekeztek. Ezen harc némelyek részéről annyira túlságba vitetett, hogy a felekezet nélküli iskola előnyeit feltűntethessék: képesek voltak saját iskoláik multját (tehát azon multat, melyben az iskolaügy élén, ők állottak) oly sötét színben rajzolni, hogy az olvasó csak mosolyoghatott azon önfeledségen, melylyel az iskola volt felügyelője, saját hanyagságát a multban, midőn egyedül tőle függött az iskolaügy felvirágoztatása s így maga-magát elítélteti s kárhoztatja. Csak mellékesen említettem ezt, s azért, hogy feltűntethessem azt, miszerint ezen harc termett is gyümölcsöt, de olyat, mely egyformán kedvezőtlen önökre, mint az orthodoxiára. Nevezetesen: anyit volt emlegetve: a felekezetiesség szűkkorlátai közül emelkedjünk ki; hagyjuk el már a középkor obscurantismusát, ne féltékenykedjünk már egymásra; hogy a modern műveltségű ember azon vallomásra kénytelenített: nekem ma már mindegy, sőt velem egyenlő műveltséggel bíró ember előtt kérdésbe sem jöhet már a felekezet, a z a v a l l á s m i n d e g y.

Természetes aztán, hogy az ilyennek hasztalan érvelsz a katolikus papság visszaélései ellenében, hasztalan beszélsz az ultramontanismus tulkapásáról; hasztalan tünteted fel a felekezeti váltanok eltéréseit; de hasztalan beszélsz a vallásnak a korszellemmel való kibékítéséről is, ő azt mondja: val-lás- vallás, nekem mindegy!!

Igy vagyunk urak, ide jutottunk el, azoknak a széphangzásu szavaknak hangsúlyozásával. Mert önök nem tudák: a közönséget reformálják-é vagy önmagukat. A közönséges ember önöket nem érti meg, a műveltebbnek pedig önök sem keltenek. A vallásosság helyett tehát a közönnyt, az erkölcsiség helyett, a hitnélküliség erkölcstelenségét terjesztik, s mire most a protestantismusnak oly nagy szüksége lett volna az ultramontanismus elleni harcban, az egyesülést és tömörülést a lehetetlenségek határai közé terelték. Nem?! de biz igen

azt; mert az önök fellépése csaknem a szakadáshoz hasonló nézetkülönbséget idézett elő, oly eltérést, melyet a közös ellenség támadásának veszélye is alig lesz képes ellensúlyozni mostanában. S mind erre mi vezette önöket?! az önhittség! Az igen is! Mert hogy a protestantismus kebelében mindig kaptak lábra egyes, eltérő nézetek, s a protestantismus szelleméből folytak azok: nem tagadja senki. A veszély, melytől a protestantismus ma félhet, áramlatával már akkor is zuhogott, midőn az egyletezés eszméje megpendített. Azt fel sem tesszük, hogy az egylet indítványozói ezt nem ismerték volna, mert egy indító ok (talán a tömörülési) ez vala; de hogy önhittségükben azt gondolák, miszerint mindenki utánuk fogsietni, az is világos. Hogy is ne! önök az egyháztól elvéve az egyénre akartak visszavinni mindent, s így világosan azt hirdették, hogy az egyénnek joga van azt hinnie, mit magáévá tehetett, de az egylet alakulásánál tapasztalhatták, hogy mily kevés egyén van, ki az egyént (t. i. önöket) kövesse, tegye magáévá az egyház tana helyett. Nem az egyház szabályozza a hitet, hanem a hit az egyházat, mondja a prot. lap szerint, Schenkel: Luther in Worms stb. cz. munkában, s ezen állítás az egyletre is áll. És már most fogja erősen kérdőre az egyletet az a hivatalos egyház, melynek kebelében alakult, bizony nyilatkoznia kell, s én azt mondom, hogy az egyletnek egy ily nyilatkozata vagy sohasem jön létre, vagy ha igen, úgy azon nyilatkozat, illetőleg az egylet fogja szabályozni tagjainak hitét. Ha önöknek egyéni meggyőződésük lessz az a nyilatkozat, vagy meggyőződésük az a határozatlan valami is, mit az egylet most vall: úgy engedjék meg nekünk is, hogy ha a protestantismus szellemével ellenkezésbe jöni nem akarnak, engedjék meg nekünk is azt vallanunk amit magunkévá tevénk, engedjék meg még akkor is, ha az nem más, mint az egyház, symbolumokban kifejezett, hivatalos tana. Mi sem akarunk egyebet, nem akartunk mást, minthogy őszintének, jogosnak tartassék az a protestantismus kebelében, s jogunk legyen azt vallani anélkül, hogy őszinteségünk kétségbe vonatva,

betanultnak tartatnék; anélkül, hogy a protestantismus megtagadónak tüntettessünk fel, mert önöket nem követhetjük.

No de önök nem hitcikkezték; külön egyházat nem akarván alkotni: nem is dogmatizáltak; sőt gyűléseiken még szó sem volt róla, tehát anyira nem dogmatizáltak, hogy még azt sem mondották eddigelé ki: legyen feledve a mult, legyen feledve mit eddig mondánk, hiszen mi „nem lélek nélküli mumiákat akarunk konzerválni,“ hanem valóságos színezetű erkölcsi élet emelése végett alkotók a reform helyett a protestáns együletet. Ezt pedig ki kellett volna nyilatkoztatniok, ha nem is az együletért, hanem egyes tagjaiért, kik eddigelé fáradtságot vettek maguknak a hitcikkekről felolvasásokat tartani. (Pedig dehogy nem dogmáztak?! megtették biz azt valahol, talán a külföldön, mert olvastuk a „Reform“ 1872. márt. ápr. kettős füzetében, hogy „a német orthodoxok, nem úgy mint a honiak, általános frasisokkal, rendre vették a modern theologusok kritikai és dogmaticai támadásait, tudományból meritett érveit, felállított következtetéseit: nem egyet ezek közül el is ismertek, a többi ellenében pedig ellenkező okokat igyekeztek állítani.“ Ugyan kérem: a magyar prot. egyület, hol tüntette fel ama kritikai és dogmaticai támadásokat, hogy az egyület, tudományból meritett érveit, felállított következtetéseit, hasonlókkal ellensúlyozni, vagy közülök csak egyet is elismerni lehessen. Avagy tán az az egy pár kápláni irály gyakorlat az, melyben a szent hazudozásokról, s szent emléklakomákról van szó!? Oh bizony ezek még nem érvek, nem valami felállított következtetések, melyeket azon egy állítással is meg ne lehetne dönteni: szent hazudozó az maga, ki azt teszi, de vakmerő azok ellenében, kiket nem ismer. stb.) Nem dogmatizáltak, mert hiszen az egész egyület egy „szellemi közösség“ lett, melyben a „vallás hivei:“ reformátusok, unitariusok, lutheranusok, katolikusok, zsidók stb. az egyület által jutottak. Azon „szellemi közösség“ ez, mely nem fogja akadályozni a történelmi és egyéni typusok kifejezését, mert az egyület nem ezekben (no bizony az sok is volna, azt a sokféle tyпуст és kifejezést egyesíteni,) hanem a szere-

tetben akar egységet. Elismeri a különböző típusokat, úgy az egyénit, mint a történetit, tért enged azok kifejezésének, ha „kizárólagos uralomra nem törekesznek.“

Szeretet! szeretet alkotta életközösség! oh mily felséges eszme ennek megtestesítése! Elüzni e földről a szeretetlenséget, mely a testvért nézetiért az egyházból kiutasítja, elüzni a keblekből azt a szüklátkörütséget, mely az ugynevezett „korszakalkotó művek“-nél is, és óh mily sok van mai napság ilyen, meghagyná a típusok kifejlését, hogy az egyéni uralom előtérbe ne lépjen! A szeretet életközössége, mely fekete színben tüntet fel mindent, mi a közösségen kívül vagy! Hja mert a közösségen kívül csak a gyűlölet szórja vissza sziporkáit, csak az dühöng, s az ellen védeni kell magunkat, hazugsággal, gunnyal és minden fegyverrel egész az együgyűségig.

Oh uraim! ki szeretetet akar testesíteni: annak szeretnie kell még ellenségeit is. Önök ezt nem tették, mert a szeretet életközössége az önök részéről is a gyanusítást gyanusítással, a „sámbárkodást, sámbárkodással viszonzá, sőt tovább ment, azon elvet tolá előtérbe, hogy ott a tuloldalalon nem az igazság, de a személyes gyűlölség munkálkodik. És e tekintetben a sajtó önöknek jó szolgálatot tett, fel is használták azt minden körülmények között, még vélt ellenlábasaik ellenében is úgy, hogy az már még a Sámbár és Matkóén is jóval tul tett. Mondhatom, hogy több két événél, miolta testet nyert sajtóközegükben ama nézet: Názáretből (tiszán tul) származhatnék-é valami jó. Alig volt tény, alig volt mozzanat, s eset, amit megne támadtak volna, s a mozzanatokkal szemben személy, kit ne igyekeztek volna befeketíteni.

Természetesen a szeretet elve azt mondja úgy-é, hogy a velünk nem egyező egyén iránt nem tartozunk semmi tisztelettel?! de azokat, kik velünk vannak, tisztelje még az ellenség is. No úgy értem a dolgot, hogy midőn egy fiatal (sáropataki) tanár, egy pesti idősb, s munkáiról már veteránnak nézhető tudós ellen szólt, annak meg kellett mondani, hogy majd csak akkor szóljon, ha neki is lessz annyi munkája; demidőn a tiszteletre méltó tiszántuli püspökről volt a szó, tiszántuli

papok részéről, no ekkor már a veteránismus szóba sem jöhetett; ezt nem átalították meg mende-mondázní, azt pedig természetes, tisztelni kell. Vagy midőn „az orthodoxia légből kapott“ támadásai ellen kell védekezni, ugv-é akkor lehet a „Figyelmező és szerkesztője“ ellen még Kámori irodalmi curiosumából is idézni; de midőn a mi prot. egyletünk feltüntetésére, a külföldi hason irányu egyletek ismertettetnek, no ez már: gyűlölet. Vagy hogy a szeretetet teljesen feltüntetve lásák, olvassák el a prot. lap 22. számát (1873). Van abban egy „makrolog,“ melyben egy ur régen nem látott jóbarátaival összejövén ismét, a találkozás feletti örömét következőkben festi:

„Szabad legyen — ugymond — az itt mondottakból makrologiát tartani . . . s leleplezni némely orthodox atyafi nézetét . . . a chaost, a bábeli zavart; hasztalan, t. i. minden modern igyekezet, busult gerjedezésében csak jajveszékelní tud;“ hogy az a felvilágosodottságnak, hogy az az egységnek, hogy az a papi testület emelésének ellensége, nem barátja a superintendentiák egyesülésének, de igenis az obscurantismust terjesztő felekezeti iskolának stb. stb. Olvassák és tanuljanak szeretetet. Én mint világi egyén, mindig valami sötétet gondolok, midőn hallom: imé ez, vagy az, egy szerencsétlen orthodox, s bizonyos száanalom vett eddigelé rajtam erőt, de ekkor az idézett számot olvasva, a modern barátra gondoltam száanalommal, ki orthodox barátját, az egykori iskola társat mindenáron be akarja feketíteni, mert kapacitálni nem bír. Az egyéni meggyőződés tiszteletben tartása s szeretet-é ez? ítéljék meg maguk!

Avagy olvassák el az erdélyi prot. közlőny juniusi első számát (1873) s egy kis történet jutand észökbe. Bizonyos orthodox lelkész az egylet második közgyűléséről szólván, a többek közt az ott tartott felolvasásra (Sz. D.) azon megjegyzést teszi, hogy szégyenletes egy tudóstól, értekezésben a XIX. századdal való érvelés. Az illető tudom, hogy felelt is rá, és pedig a magy. prot. e. és isk. lap szerint „alapos készültséggel.“ A dolog nem maradt még anyiban, feledni még nem is

lehetett, s hogy csakugyan nem feledék, mutatja egy kis újdonság az említett lap végén: „denique Fr. ur nagy ember lessz“ címmel. Én, modern nézetből kiindulva, azt az újdonságot, nem a gyűlölet s guny, hanem a szeretet hangján szerkesztem, és pedig így: Igaz ugyan, hogy Fr. ur több nyilatkozatával, szeretetlenséget tanusított irányunkban, igaz, hogy türelmetlenségében, még az egyházi hatóságot is kárhoztatá azért, mert minket az egyházban megtűr; de mi most, mivel neki ugy a jogállamnak, mint a protestantismus kérlelhetetlen elleneinek, a jezsuitáknak, viselt dolgait kell előadni nyilvános helyen s be is bizonyítani azokat: ezennel kijelentjük, hogy a vitában, ha kell, adatokkal is, rokonszenvünkkel pedig, mindenesetre támogatjuk. Ez igenis a szeretet sugallata lett volna; de az? bizony nem vala az.

De nyilatkozott a modern theologia álláspontjáról a szeretet másképen is. Midőn a tihanyi pap halálesete a lapokban constatatott, több külön irányu reflexio jelene meg, mely a kisebb egyházak küzdelmeinek feltüntetésére, nem átallotta a nagyobbakat megszólani, s olyan formán nyilatkozni, hogy a kisebb egyházak, s azokban működő lelkészek küzdelmeinek, a nagyobb egyházak s az azokban működő lelkészek részvétlensége „beati possidenteskedése,“ az oka.

Megtámadtatott három a borsodi egyházmegyébe kebelezt nagy egyház, hogy az nem tesz semmit. Jött rá a reflexio, hogy de bizony tett, s még mi több, az egyik 8000 frtos paplakot is épített. Ez sem maradt reflexio nélkül, mert valami Bátori nevű egyéniség azt mondá: maradandóbb emléket emel vala magának az a lelkész, ha megelégszik 4000 frtos paplakkal, s a második 4000 frttal, szegényebb egyházakat segélyez. A modern theologiai állásponton a szeretet vagyonfelosztásban is nyilvánulhat.

Egy másik indítvány is látott napvilágot, melyben, egy a szeretet által ábrándok honába szárnyalt papi lélek, azt indítványozza, hogy a nagyobb egyházak jó jövedelmű lelkészei, mondjanak le jövedelmük egyrészéről, mely aztán adassék a kisebb jövedelmű egyházak lelkészeinek. Mind igen szép ez,

sőt a szeretetnek oly nyilatkozata, ha az ember nem tudja, hogy az indítványozó is, kisebb egyház lelkésze, mit lehetetlen nagyra nem becsülnünk. De azt bátorodom mondani, hogy bizony nem szeretet sugallata az akkor, ha csak a jövedelem-megosztásról, nem a munka-felosztásáról is szól.

Sok nagy egyházat tudok én olyat, hol a lelkészi fizetés felét stóla teszi, mely stóláért pedig, igazán meg kell ám szolgálni, míg aránylag egy kisebb jövedelmű egyház lelkészének a vasárnapi teendőkön kívül semmi dolga.

Csak anyit jegyzek még meg, hogy lehet valaki a modern theologia hive, anélkül, hogy az egyletnek valaha tagjává lenni óhajtana; érvényesítheti akár mint lelkész, akár mint világi egyén, a modern kultúra vívmányait, anélkül, hogy nyilvános térre lépne, harcba szállana, egyik vagy másik irány javára vagy ellenére. Nem egy alkalommal voltam szemtanuja vitának, mely a szó teljes értelmében egyes szavak félreértéséből származott, anyivalinkább ezen a téren, önök szerint is, minden az egyéni felfogástól függ. Hazánk egy nagy fia, kinek talán a modern haladás terén mindnyájan legtöbbit köszönhetünk, s kinek, mint ilyennek nagyon sok félreértés s balmagyarázatokkal kellett küzdenie, mondá: „a szó csak felszínes tolmácsa lelki érzésinknek . . . s a legfellengzőbb külső, a legvalódibb bölcs, kinek szó és nyelv a legnagyobb hatalmában áll, tudja-é csak féltökéletesen is kifejtteni azt, ami néha lelkén villan keresztül, vagy abban mélyen, de világosan fekszik?“ Tehát én is azt mondom, hogy a valódi igazság, a meggyőző érvek előállítására, az emberi nyelv, nagyon gyarló, nagyon tökéletlen. Hogy az írás még tökéletlenebb, az tul van minden kétségen. Hogy többet ne hozzak fel, csak egy példát idézek: „ne a bibliát idomitsátok magatokhoz, hanem magatokat a bibliához.“ A hány ember olvassa e tételt, anyi értelmét veszi. Ha modern theolog olvassa? azt mondja, hogy ez az orthodoxoknak szól, mert azok akarják egyéniségökhöz

idomitani a bibliát; illetőleg ahhoz, mit a symbolumokból magokévé tettek. Az orthodox pedig azt mondja, te barátom! modern theolog, te akarod magadhoz idomitani a bibliát, mert a symbolumokból semmit sem tettél magadévá. Már pedig ezeknek alapja a biblia, s így neked is vagy ki kell hagynod, vagy magadhoz idomitnod (vagy a szöveg kritika bonckésével kihasználnod) a biblia mindazon részeit, melyek a te éneddel nem egyesíthetők.

Igy van a dolog a modern theologia által célbavett reformok terén is, s meggyőződésem, hogy az egyéni szabadvizsgálódás folytán így is lessz az míg a világ fenn áll s abban a keresztyénség modern felfogása és az orthodoxia, az egyéni szétágazó felfogás s a symbolumok kötelező, vagy nem kötelező hatálya, egymással papiroson harcolnak. Az önök részéről is az igazságot, ami részünkről ugyan azt érezzük védeni s épen ezen igazság, (vagy jogosság), érdekében kérem önöket, ne mondják azt: mi s általában mindazok, kik önöket nem követik, a protestantismust tagadják meg. Ez épen olyanforma felhívás, hogy lépjünk cseberből vederbe, vagy megfordítva; azaz hagyjuk el amit a symbolumokból magunkévá tevünk, s az önök által ugynevezett „tekintélyi“ hit helyett, kövessük az önök irott programját, (szintén irott tekintélyét.) Azt, hogy önök nem az egyéni tekintély, hanem az igazság követésére hívják? épen ugy elmondhatom én is, hogy én sem azon tekintélyek hívására hívnam önöket; kik a symbolumokat alkoták, hanem azon igazságokéra, melyeket azok kifejeztek.

Igy küzd, így forrong hát a különböző theologiai irányzat, a társadalom különféle rétegeiben, úgy a működési mint az elméleti irányzatot tekintve. Absolute igazról szó sincsen, csak emberiről, csak véleményekről lehet ily körülmények között beszélni. Az, hogy az elbeszélő a prot. lapból is idéz a m. o. prot. egyelet dolgairól, nem ellenmondás, csakis azon nézet egyesítése, hogy az egyelet a modern theologia álláspontját foglalta el, s a modern theologia közlönye, illetőleg képvisel-

lője ezen lap. Így aztán emennek ténye amazéval azonosítható.

Hogy az egylet tagjai között vannak tulzók, a kik miatt annak elvét határozottan kivenni nem lehet, az már bizonyos; hogy annak egyletileg reformáló jogát valaha valaki elismerje, vagy elismertesse, arról szó sem lehet. Az igenis elismert tény, még a modern theologia álláspontján is, hogy „a dogmatikai kérdések eldöntése a szabad theologiai tudományosság körébe tartozik s egyleti uton nem decretálható,“ de az is elismert tény, hogy ha a felekezeti harcokat felujítani nem akarjuk, úgy sok, nagyon sok a szabad theologiai tudományosság folytán létrejött dogmatikai fejtegetést, szónélkül vagy megjegyzés nélkül kell hagyunk.

Ismerek több ily értekezést, melyek a modern nézeteknek hódolva, egy-egy dogmatikai kérdést boncolgatnak. Ugy de azt is észrevettem, hogy az ilyszerű értekezést, vagy olyan egyéniség írta, ki felekezetiileg nem a helvetica confessionnak irt alá; vagy olyan ki alá irt ugyan, de a szabad theologiai tudományosság s vizsgálódás őt, egy másik fokozat tanának fejtegetése és feltüntetésére vezette. És ilyenkor eszembe jutott azon kis elbeszélés: érzékeny tanítást tartott a pap, sirt, könyezett bele minden szem, csak egyetlen lény maradt hideg, érzéketlen. A kérdésre: miért nem sir? azon egyszerű választ adá: hja! én nem ezen vallásfelekezethez tartozom!?

Ilyen formán vagyunk sokan a szabad theologiai tudományosság fejleményeivel. A különböző keresztyén felekezet tanrendszerét ismerjük, s ebből folyólag felismerjük aztán azt is, hogy ez lutherán, ez református, amaz unitárius, amaz quäker, methodista, vagy congregationalista, anabaptista-, tan. A római vallás az, hol a szabad theologiai tudományoságnak nincsen tere, de reformátio szülte számtalan felekezeteknél igenis van. És hozzon felszinre valamely felekezet tagja, bizonyos véleményt, mely felekezetének symbolumával, vagy csak egyes hitsorsosának véleményével ellenkezik: a cáfolatra, az ellenvéleményre azok részéről, számot tarthat. De midőn például egy unitárius szabadságot vesz magának, a szentháromságot,

felekezete nézete szerint distingválni: itt az ő felekezete részéről ellenmondást nem igen várhat, mert csak azt mondotta el, mit mindnyájan vallanak. És miért várná azt más felekezet részéről? hiszen egy református vagy lutheránus, vagy bár ki más, ha nem unitárius, ha felekezeti harcot nem akar, nem szólhat rá, legfelebb csak azon csodálkozhatik, miként jelenhetett meg egy ily értekezés inkább református, mint unitárius lapban.

Igy éreztem én akkor, midőn a mult évvel megszűnt prot. tud. szemlében (S. D.) a szentháromság tanáról irottakat olvasám. Bár ki is köszönetet szavazhat érette az illetőnek, hogy az unitarismus egy lényeges váltanát megismerheté belőle, de azt mint a szabadvizsgáldás eredményét, mint nézetünkkel ellenkezőt, más felekezet részéről, megcáfolni senki sem érezheté magát feljogosítva, mert az egyenesen és egyedül unitárius tan. (Vagy amaz anecdota szerint: meggyőzött téged S. D. azzal a mivel a szentháromság lehetetlenségéről? Nem! miért? mert én nem vagyok unitárius!) És ki ítélhetne a modern theologia sok oly álláspontja felett másként, mely egyik vagy másik rajtunk kívül eső felekezet tanaihoz hajlik? Bizonyosan senki, mert még nem vagyunk ott, hol Amerikában vannak, nem érdeklődünk a tőlünk eltérő nézetű felekezetek tanai iránt; nem tartjuk azt, hogy a miénk egyedül az üdveztő.

De eltekintve attól, mit vihet ki, s mi a kötelessége, vagy mi nem, a szabad theologiai tudományosságnak? egész tisztelettel kérdezzük: az egyletalakítással mit értek el? szorosabban egyesültek-é általa a felekezetek és egyesek; könnyebben legyőzhető lesz-é már most a közös ellenség: akár a hitközöny, akár az ultramontán áramlat? Bizony a jelen helyzet e tekintetben egy cseppet sem vidító, sőt inkább! És ennek talán nem is anyira azok a minden szépnek és jónak ellenségei, azok az orthodoxok az okai, mint talán inkább azok, kik minden előrelátás nélkül azt hívék, hogy mindenki őket fogja követni. Ha ezt nem hívék, ha előre is úgy tudák, hogy lesznek és pedig számosan lesznek a betűhöz ragaszkodók között az ellenkezők: úgy ama lépésök a jelen körülmények között, az egye-

sülés ellen elkövetett oly hiba, mit bajosan fognak helyrehozhatni a szép szavak.

Egyébiránt azt is mondhatjuk, hogy jól van ez így; a folytonos küzdelem valaha egy pontban mégis csak egyesíteni fogja a küzdő feleket, illetőleg irányokat, a modern, oly duzzadt irány is, majd alább-alább lohad, s tulzói is, az idő által tanítatva, mérséklendik magokat, s akkor!?! az egyházat veszély nem fenyegeti. De addig, míg egyesek a polemia hevében mindent mondhatnak, addig míg azzal hitegetik a világot, hogy az ellenfél személyes gyűlölet s nem meggyőződésből, mond ellent; addig míg a rossz korszellem ragadós betegsége olyforma hetvenkedésben nyilvánul, mit egy cégjét ajánló kereskedőtől megszoktunk, de komoly egyéntől nem, [abban a szerencsés helyzetben vagyok, (hogy várná az ember: ilyen meg ilyen finom cikkel szolgálhatok) stb.] addig míg ma mindennek elmondhatunk egy egyházi hivatalnokot, holnap pedig már azt mondjuk: ne aljasodjunk egészen a politikai pártoskodásig, bizony addig azt a békét sem „a szeretet szent közössége,“ sem a szabad tudományos theologia hódításai nem eszközlik ki.

De nem megyek tovább, nehogy az izetlenség vádja reám háramoljon, nehogy az láttassék, mintha én is orthodox lennék. Ez nem is tartozik a dologra, kitsem érdekelhet, csak magamat, s én csak anyit akartam, hogy ama társaság társalgása ezen térre lépett, s ezen is oszlott fel az. Azt sem mondom, hogy tartattak aztán mindkét irány mellett, pro- és contra, hatalmas, szebbnél szebb szónoklatok, s tisztábban a szinarany-nál bebizonyított, hogy a modern theologia, nem a hivatalos egyháznak, hanem az egyénnek orthodoxiája, s így előbb utóbb ott leszünk ahol voltunk t. i. az orthodoxiában, azokra nézve, kik rajtunk is tulmentek; és mégis, mindezen okok sem voltak képesek az illetőket meggyőzni. Azok csak „jajveszékeltek,“ „ultramontanismus,“ „obscurantismusról“ beszéltek, sajnálkozásukat fejezik ki „elmaradottságunkon“ s több eféle. Mindezeket mellőzve mondom csak anyit legyen szabad még megjegyeznem: úgy vagyunk ezzel a modern theológiával

sokan, mintegy uri ember a halállal. „Elismerem, mond ő, elismerem, hogy van eset, midőn jótétemény a halál, de sőt anyira meggyőződtem a meghalás szépsége felől, hogy gondolkoztam rajta: nem volna-é jobb most, mint majd később. De midőn kikisértük barátunkat a temetőbe, látva azokat a néma sirokat, érezve mintegy azt a dermesztő hideget, mi ott alatt uralkodik, bizony elment a kedvem, mert h u j ! n a g y o n , n a g y o n h i d e g n e k t a l á l t a m a z t . “ Szép az a modern theologia; sok olyan igazságot vetett felszínre, mi ösztönszerűleg vonza, csiklandozza az ember érzelmét és értelmét; de midőn egészen belemerültünk buvárlásába, azt mondjuk: bizony nagyon hideg az.

Zsigmond Sándor.

III.

Mikép akadályozhatjuk meg a protestáns papi tekintély további csorbitását?

Die Gebrechen an Predigern sieht man bald. Wenn ein frommer Prediger zehn Tugenden hätte und Einen Mangel : derselbige verfinstert alle Tugenden und Gaben.

L u t h e r .

A ker. egyház fenállása óta egy kor sem nyilatkozott oly élesen a papság ellen, mint a mai, egy kor sem követelte oly határozottan befolyásának csökkentését, — fennen hirdetve azt, hogy a minden papok egyedüli mestere a Jézus egyszerűségében élt s alázatosan végezte pályafutását: de hogy annak papjai vagyonnal rendelkeznek s uralkodnak.

Minket prot. papokat e vád ugyan legkevésbbé sem illetet, — mert mi csak szegénységünkkel rendelkezünk, — ezzel pedig bajos uralkodni. Még is — furcsa de igaz, — hogy tekintélyes része egyházhiveinknek — nem szereti azt sem — ha papja szegénysége dacára felküzdvén magát az önállóság színvonalára, tekintélye által szerepel — azt sem, ha ügyetlen fellépései miatt pirulni kénytelen.

A pap legyen alázatos — szerény — a pap ne legyen

még abban sem követelő, a mi őt megilleti, — de még is szükséges, hogy erősen tartsa meg a rendet gyülekezetében.

A pap a szószékről ne ostorozza az uralkodó bünöket, mert disgraceba esik s temploma üres marad, — s még is ha ezt nem teszi, unalmas lesz.

A pap politikába ne ártsa magát, az nem papnak való, — de már az olyan pap megint nem ér épen semmit, — ki ha politikai pártkérdések vannak napi renden, egyházhiveire nem képes hatni.

Ezenkívül a sajtó rendes rovatot tart a papi hibák elsorolására, — és nem az a baj, hogy e rovatot e hibák elsorolására megnyitotta, hanem az, hogy valóságos kapzsi kárörömmel ad helyet e gyakran nagyított s mulattatva kipallérozott eseményeknek a papi életből.

Igaz, hogy a becsületesség nem sokat törődik a kárörömmel az aprólékes mulatságaival, — de még is ha végkép agyonhallgatja, mintegy maga is megerősíteni látszik az elmondottak valóságát s a gyakori megróvásoknak szükségét.

Én részemről nem tartom jónak, ha ez elszabadult vihar által védtelenül engedjük magunkat végig korbácsoltatni, — ha összedugott kézzel nézzük azt, — hogy e ferde nézetek a szükséges papi intézményt nem meggyengíteni, de a hívők a vallásos keresztyények előtt rendszeresen megutáltatni törek-szenek.

Azt látjuk, hogy virul azon egyház, erkölcsileg úgy mint anyagilag, melynek életrevaló tekintélyes papja van, — ellenben, legyen a pap mellőzésével a nép vezetője bárki más — ki prot. értelemben nem pap — azaz nem erkölcsileg vallásos ember, ott a nép erkölcsileg megromol, anyagilag bukik.

Ennélfogva félre kell tennünk az álszerénykedést és óvjuk meg azt, a mire úgy önmagunknak, mint egyházunknak szüksége van, óvjuk meg tekintélyünket egyetemesen és együttesen.

Megóvhatjuk pedig tekintélyünket 1-ször önmivelődé-

sünk, 2-szor Vagyonosodásunk, 3-szor Szívós kitartás és hivatalbeli pontosság által.

1-ször. Megóvhatjuk tekintélyünket Önmivelődésünk által. Hogy mi papok önmagunkat sikeresen mivelhessük — elkerülhetlenül szükséges az, hogy már mint iskolából kikerült ifjak az általános képzettség erős alapjával s szaktudományunk kellő ismeretével birjunk. E nélkül, ha már papokká lettünk, nem sokra megyünk, — mert úgy hivatalos, mint családi dolgaink kevesebb időt hagynak rendelkezésünkre, sem hogy egy vagy más ránk nézve még ösmertlen tudomány megszerzésével sikeresen foglalkozhatnánk.

Nekünk mint papoknak csak az ösmert alapokon lehet sikeresen tovább építeniünk. Ennélfogva oda kell törekedniünk, hogy

a) legyenek kevés, de jó intézeteink. Az elforgácsolt erőből — erőtlenség — gyengeség lesz. Nékünk ev. protestánsoknak Magyarországon több iskolánk van, mint amennyit becsületesen felszerelni képesek vagyunk. Sőt a theologiai intézeteket is, amennyiben közös egyetemes alappal birnak, kevesebb helyre volna kívánatos összeolvasztani s ott kellően megerősíteni. Ezen óhajtás ellen az nem kifogás, hogy az ország több helyein könnyebben fér hozzá a szegény ifju a tanuláshoz, — tehát sok iskola, sok theologia kell, — mert ha csak egy jó hazai theologiai intézetünk lenne, akkor nem lehetne sehogy igazolni ama eljárást, mely papjelöltjeinket hivatalfoglalásuk előtt a külföldi egyetemekre kikényszeríti, mely utolsó év valóban legtöbb költségbe, nagyobbára eladósodásba kerül, s elurasodás, elnémetesedés, s a magyar eszjárástól elütő száraz, s így ide haza sok tekintetben inpracticus okoskodások mezejére való tereléstől egyebet nem eredményez. Azonban a papok neveléséről még ahogy úgy gondoskodva van, ellenben, hogy úgy fejezzem ki magamat, a papnék nevelésére semmi gond nem fordítatik, amennyiben egyetlen prot. nőnöveldeánk sincs az országban.

Már pedig ha igaz, amint elvitázhatatlanul igaz, hogy a gyermek első nevelője az anya: amint az elvetegeti gyer-

meke fogékony keblébe az Isten iránti szeretetet s a vallás és erkölcsi élet magvait, bizonyára úgy fognak azok csirázni s idővel az életben gyümölesözni is. Szükséges ennél fogva a fitanodákat kevesbiteni, de megerősíteni s legalább egy nőneveldéről gondoskodni.

b) Ha lesznek jó intézeteink, — mi papok adjunk az intézeteknek derék növendékeket. — Szomorú ugyanis azon tapasztalat, miszerint a papok egyrészt nem nagyon sietnek papokat nevelni gyermekeikből, másrészt épen a papok gyermekeiből szoktak kihágó növendékek válni. Ha e bajt a szülők magok nem orvosolják, ha gyermekeikből már kiskoruktól nem igyekeznek jó papokat és jó papnékat nevelni, úgy ne várjuk azt a jövőtől sem, hogy a papok tekintélyét meg fogja az óvni.

c) Művelődjünk önmagunk is. Mi magunk is valljuk meg őszintén azt, hogy midőn iskolai vizsgálatainkat tettük s papokká lettünk, csak a kezdő iskolát hagytuk el s egy nagyobb, nehezebb iskolába léptünk.

Vannak, kik azt állítják, hogy a prot. papnak nem hanyatlott tekintélye s hogy nem is a prot. pap tekintélye forog veszedelemben, hanem csak a róm. kath. papé! Csalódás! A dolog egészen ellenkezőleg áll!

A rom. kath. pap ugyanis, az ő — általam nem irigyelt tekintélyét ma is nagyobb mértékben bírja, mint a prot., mert ő pappá felszenteltetése által „fél szentté“ lett s így nem is törődik sokat a mivelt világ ítéletével; míg ellenben a prot. pap csak tanításra képes embernek „nyilvánított“ — gyarlóságainak öntudatával. — Minden attól függ, mily tudományal, képzettséggel és ügyességgel bír a tanítás körül.

A rom. kath. papot a hierarchikus rendszer az emberi társadalomból kivágva úgy neveli, hogy annak társadalmi összeköttetései ne legyenek, hogy ő pappá felszenteltetésének öntudatában a laikusok felett, mint tökéletesebb lény szerepeljen, s ha nincs az egyház tagjaiban vallásosság, kihirdetvén számukra a jövődöbéli poklok kínait, nyugodtan tér házi commoditásához; mert:

Azért „az egyház él és a hol — szerinte — az egyház, ott az Isten lelke is.“ — De a prot. pap együtt él, együtt vesz el az egyház hiveinek vallásossága, vagy vallástalanságával. Ő a társadalom embere lévén, hiveinek hozzáragaszkodása nélkül tönkre tétetett, mint ember s templomának üresedésével megbukott mint pap, mert tanunk ez: „hol Istennek lelke nincs, ott nincs egyház sem.“

Azért ne éljünk egy percig sem azon csalódásban, hogy a prot. pap életkérdése nem forog veszedelemben.

Én úgy vagyok meggyőződve, hogy a római katolikusok fényes látványosságai örök időkre biztosítják a köznépet a templomnak, s ezzel ők megélnék, — nekik a templomot látogató intelligentiára nincs szükségök. Igaz, hogy az el is maradt onnét régen, s gunyolja azt. A vallás iránti ily közönyt sőt gunyolódást, nem csoda, ha átsap a mi egyházunkba is, — mert tudjuk azt, hogy sok ember megy a divat után, anélkül, hogy megfontolná, van-e oka és szüksége e divat követésére.

De a mi templomunk nem teljes, ha abból az intelligencia hiányoz, mert külső isteni tiszteletünknek sarkpontja a tanítás, a jó tanítást pedig nem kerülheti az értelmiség.

Oda kell tehát törekednünk, hogy templomi tanításaink vonzók legyenek; papi tekintélyünket csak így alapíthatjuk meg. Régi időkben a prot. pap tekintélye nem egyedül az ügyes szónoklaton fordult meg, mert az üldözések korszakában a prot. pap népének vezére lévén, az igaz ügy vértanujaként ünnepeltetett.

Ezen célunkat semmivel sem közelíthetjük meg célszerűbben, mint ha papi értekezleteinkre nagyobb figyelmet fordítunk az eddigiénél.

Értekezleteinket tömegesen vállalva kell támogatnunk. Sorakozni kell egyes vidékek papjainak egy testületbe, tanácskozásairól rendes naplókat vagy jegyzőkönyveket vezetni s ezeket egymással eszmecserélés végett közölni.

Az egyes csoportozatok fizető, olvasó és munkáló tagjává lenni köteleztessék már a beiktatáskor minden pap, mert adig, míg e tekintetben is szigorubb fegyelmet nem hozunk be,

csak gyengeséget sőt rendetlenséget fogunk ápolni kebelünkben.

Szükségesnek mutatkozik ennél fogva egy egyetemes papi conferentia létesítése. — Ez mint központ felhivná az ország valamennyi esperességét, hogy bizonyos időköz alatt értekezletté vagy értekezletékké alakuljon s alapszabályait a központnak megvitatás végett küldje be. A központ a beérkezett alapszabályok alapján, állítsa össze azon alapszabályokat, melyeket minden csoportozat értekezlete és így minden lelkész társ, mint kötelezőket elfogadni tartozzék.

Hogy pedig valamennyi értekezlet mozgalma időközönként is nyilván tartassék s megvitatás alá kerülhessen, inditassék meg egy értekezleti szaklap: p. o. e. cím alatt „Magyarhoni ev. papi Értekező.“

Ezen lap szellemi részét tekintve, az egyes értekezletek jegyzőkönyveinek kivonatát s a jelesebb munkákat tartalmazhatná első sorban, vidéki közleményeket stb. A lap anyagi oldalát illetőleg, olcsó ár mellett köteleztetnék minden tag annak előfizetésére. Mindezekre csak az az egy kifogás lehet, hogy szegények vagyunk s nem győzzük a sok költséget. — Igaz, a vagyonos ember egyuttal tekintélyes is a mai materialikus világban. Szóljunk tehát e nagy fontosságú tételhez is röviden.

II.

A prot. papi tekintély tovább súlyedését megakadályozhatjuk **v a g y o n o s o d á s u n k á l t a l**. Vagyonosodhatunk pedig;

a) **egyházhiveink áldozatkészsége által**. — Egyházi úgy mint egyéni elszegényedésünk sokban a tehetősebbeknek vallásuk iránti közönyösségéből származik. Ha vagyonosabb tagjai egyházunknak oly arányban segítenék az egyházat, mint az ugynevezett „köznép,“ nem volnánk szegények. Ha az országgyűlésen is prot. uraink nem hagynák sokszor cserben prot. érdekeink hű képviselőjét Zsedényit, egyházunk nem kapna az országtól szégyenletes alamizsnát. De

azok, kik oszlopai volnának egyházunknak, érzéketlenek az egyház sorsa iránt. Nógrád 48 ezer lélekből álló esperessége az esp. gyűlésen, rendesen két világi ur által van képviselve. Én nem hiszem, ha komolyan édesgetnénk, világi tekintélyeinket gyűléseinkbe, hogy azok nagyrésze ne jelenne ott meg. S ha résztvenne jó igyekezetű tanácskozásainkban, ha meghallgatná gyakran szívhez szóló egyházi beszédeinket, nagyon valószínű, hogy áldozatkészsége is termékenyebb lenne.

b) Födolog azonban, hogy mi magunk ne felejtsük meg önmagunkról, de ragadjunk meg minden kínálkozó alkalmat, hogy papi gyámoldánkat megteremtsük és adhassunk segílyt inséggel küzdő testvérünknek, mert „ha valaki az övéiről gondot nem visel, az a hitet tagadta meg és a hitetlennél alábbvaló!” végre

III.

Papi tekintélyünk tovább sülyedését megakadályozhatjuk; szívós kitartás s hivatalbeli pontos s á g u n k által.

Szívós kitartást azért említek, mert nem csodálom, ha a sok zaklatás következtében nem egy pap kedvét veszti s lecsüggesztett fővel néz a jövőbe. Amit az ember az egyháztól, a vallásról, a papi életről s jövőjéről olvas, az mind egy vészharang kongásához hasonlít, mintha már sirjátásnánk jövőnknek. Én e zsémbeskedéstől nem félek, ha kellemetlenül érintett is első pillanatban; megszoktam már mint a gyermek-lármát. A mi fegyverünk — Krisztusnak evangyelioma, melylyel harcolunk — a leghatalmasabb fegyver a világon.

Azért ha az ellenfél most talán tulnyomó erővel támad is s meg akar kövezni, mint megakarta kövezni mesterünket a Jézust! kitérhetünk neki egyidőre erőgyűjtés végett, — hadd dühöngje ki magát, majd észre tér s annak, kit kövezni akart, idővel majd Hosannát kiált!

Végtére pedig az igazat megvallva, nem is árt, ha kissé felráznak bennünket, mert nem lehet tagadni, hogy közülünk sokan az apák által kivivott babérokön látszanak nyugodni.

Ébredjenek azok is, s segítsenek, hogy hivatalos eljárásunkat a kor igényeihez emelhessük, mert e téren is van javítani való.

Egyházi szónoklataink felett még nem esem kétségbe, mert ha nem is született minden emberünk Aranyszáju Jánosnak, azért kisebb-nagyobb mértékben a korigényeinek ha akarunk, képesek vagyunk megfelelni. Nagyobb baj van alató éneklésünkkel. Azt nem lehet tagadni, hogy a katolikusok egyetlen temetési éneke nagyobb hatást tesz még prot. hiveinkre is; mint az egész vastag Transcius. Ezen ugy segethetnénk, ha szebb énekeinket négy hangban betanulnánk s organistánkat betanítanánk.

Értekezleteinket s esp. gyűléseinket magok a lelkészek sem látogatják s megtörténik, hogy még az esp. hivatalban levők is hiányoznak, amenyiben a decánus jelentését szomzedja, jó hogy nem harangozója által küldi be.

Legyünk tehát mindenek felett pontosak hivatal-viselésünkben, ne kerüljük a fáradságot, így nem fog belénk köthetni senki sem.

De csakis így követelhetjük azt, hogy a világ papi tekintélyünket ne csorbítsa.

Felolvasta 1871. szept. 28-án Sámsonházán

Wladár Viktor,
szügyi evang. lelkész.

IV.

A budai zsinat jegyzőkönyve.

(Folytatás.)

M á s o d i k ü l é s, Szent-Mihály havának 15-dik napján.¹⁾

A tegnapi ülésben az ágostai vallást-tartó zsinathoz társával együtt kiküldetett T. Márjásy István ur, jelentette a T. zsinatnak, hogy a reájok bizatott követségnek végbevételére

¹⁾ Az első közleményben sajtóhiba volt az első ülés mellett, Szent-Mihály havának 1-4 napja, mert nyilván 14-dik az az tizennegyedik napja vala az.

által mentek légyen ugyan tegnapi napon Pestre; de mivel oda érkezésekkor, már a dicsért T. zsinat ülését felbontotta vólt, azért kénytelenek vóltak akkor minden válasz nélkül visszajönni, hanem most azon követségre ismét átindulni készek.

De minekelötte elbocsáttatnának, előlülő mélt. gróf Rádai Rháday Gedeon ur jelentette maga részéről, hogy ugyan tegnapi napon mlt. Báró Prónay László ur Ó excellája, mint az ágostai vallástételt követők T. zsinatjának főkormányzójával a kirendelendő eleges deputatióról beszélgetvén úgy értette ugyan Ó excellentiájától, hogy azon T. zsinat is ezen deputatio kiküldetésétől nem idegenkedik; azon esetre mindazáltal, ha netalántán ezen deputatio munkálkodása több napokra terjedne, hogy az idő haszontalanul el ne muljon, oly vélekedésbe vólna Ó excellája, hogy az elő veendő dolgoknak különbségéhez képest jó volna több különös deputatiókat is rendelni; melyek, addig is mig az eleges nagyobb deputatio a maga munkáját elvégzi, a házasságot, közjövedelmeket és költségeket, és az oskolákat, tudományokat illető dolgoknak jó rendbehozásában maga vélekedését tenné fel, s mind a két T. zsinatnak adná bé. Ezen gondolatját a tisztelt M. Báró Prónay László ur Ó excellájának, azért kivánta az M. előlülő ur közönségessé tenni, hogyha azt ezen T. zsinat is jónak találná, iránta való akaratját, a más T. zsinatnak most egyszersmind megizenhesse.

Az időnek megnyeréséért jónak tetszett sokak előtt ez a vélekedés, melyhez T. Szalai Sámuel ur a tiszáninneri megyebeli püspök azt is hozzá adta, hogy sok érdemes emberek azon megyében már a kérdésben forgó dolgokról hasznos munkákat is irtak, azért igen jó volna ezeket is vizsgálóra venni, s a mik benne célunkhoz alkalmasoknak találtatnak, azokat közitélet alá bocsátani.

De T. Vajai Vay József királyi tanácsos ur előrebocsátván azt, hogy az iskolai ifjuság nevelésének és tanittatásának elrendelése, vagyis coordinatiója, melyet az ország is ezen folyó esztendőbeli 26. törvénycikkelyben magának fennhagyott

Ő Felségének bejelentve nem lévén, abba különös királyi engedelem nélkül bele sem bocsátkozhatnánk, nem tartotta tanácsosnak addig semmihez is fogni, míg az elegendes deputatio maga munkáját el nem végezendő; mert mivel ezen elegendes deputatióknak főcélja az, hogy a mibe csak közelíteni lehet, a két vallás külső ekklézsiái igazgatása mindenképpen egyházi állíttassék, s ez által köztünk a szorosabb egyesség jobb előmenetelt vegyen, látni való, hogy addig semmi különös munkában belé ereszkedni nem lehet, míg minden különös pont iránt próba nem tétetik, mibe lehet ekklézsiánknak egyformán igazgatása, mibe nem? és úgy akkor, a miben megegyezhetünk, azt közakarattal dolgozhatjuk ki; a miben pedig vagy egy, vagy más körülmény az egyességet nem engedné, azok iránt mindenik vallás követői külön rendelkezéseket tehetnek magok között.

A mi pedig a T. püspök Szalay Sámuel uram által jelentett kész munkákat illeti, azokat az elegendes deputatióknak által lehetne adni, és mivel azok, a kik azon munkáknak szerzői többnyire magok is az elegendes deputatiókban benne lesznek, ott megvizsgálhatnák és aztán vélekedés formán a T. zsinatoknak is által adhatnák, miket találtak olyanokat bennek, melyek mind a két vallásbeli ekklézsiák külső igazgatására egyformán, és mik azok, a melyek csak különösen tartoznak egyikre. Anyival szükségesebb pedig azt az utat választani, mert ha a különös materiákat előre vétetjük, az abban munkálkodó személyeknek is nehezebb lesz magok elméjük szüleményöktől elállani, a T. zsinatnak is, ha benne valamit végezne, bajosabb lesz végzéseit az elegendes deputatióknak értelmével összeegyeztetni, mint addig, míg semmi előrevaló meghatározással elfoglalva nem léssen.

Ezen értelmet mások is magok megegyezésével erősítvén a dolog a tegnapi végzés mellett maradt. Mivel mindazáltal a tegnapi ülésből ezen üzenettel csak két követ rendeltetett volt az ágostai vallástételt követő T. zsinathoz, illendőnek tartotta Szathmári Király József V. ispán és királyi tanácsos ur, mind a két T. zsinat méltóságához, hogy melléjük még mind

a két rendből két személyek rendeltessenek, és eképen négyen által menvén egyszersmind azt is megjelentsék minemü végzést tett légyen ezen T. zsinat az ülésben bebocsátandó, vagy onnan kirekesztendő személyek iránt is. Mely értelem helybenhagyatván a már ezelőtt rendelt Márjásy István és Tormási János urakon kívül, az egyházi rend közzül T. Palóczi György urammal, a külső rend közzül pedig T. Puki Ferencz urammal a követség megszorított. Kik mind a négyen a tanács-házból elindulván:

A hitel-levelek megvizsgálására tegnapi ülésből kirendelt deputatio alább a D. betű alatt ide ragasztott munkáját írásban előadván, annak felolvasása alkalmatosságával:

1-ször a bécsi és budai két ágens urak felől a tegnapi ülésben tett rendeléshez képest végeztetett, hogy ő kegyelmek mint két püspöki megye küldöttei közé számitandó követek, Óri Fülöp Gábor uram pedig, mint a pataki kollegiumból a tiszáninnen való püspökség megyebeli széke által ide rendeltetett követ, a zsinati ülésekben jelen lehessenek.

2-szor T. Sinay Miklós uram hitel-levele, melyet a debreceni esperesség pecsétje alatt beadott vala, a deputatio által nem rendes uton keltnek íteltetvén, említett T. Sinay uram maga küldetésének helyes voltára előadta, hogy a minemü móddal tartattak a debreceni esperesség gyűlései 250 esztendőktől fogva, épolyan módon tartatott azon gyűlés is, melyből a kérdésbe vett hitel-levél ő kegyelmének kiadatott, és amelynek erejével Óklme ezen nemzeti gyűlésre azon esperességből követnek választatott.

Mely mentségére a T. zsinat tagjai közzül ki egy, ki más feleletet adni kezdvén, T. Vajai Vay József királyi tanácsos ur a könnyen következő indulatosságoknak, ily közép uton kívánt eleibe kerülni: hogy mivel minden törvény és más akárminemü igazgató székeken az a szokás, hogy az, akinek dolgaiban valami végzés tétetődik: aziránt való tanácskozás idején a tanácsházból kimenjen, azért a Sinay uram dolgában is addig a T. zsinat semmitsem végezhet, míg Óklme ezen egy-

begyülésnek helyéről ki nem megyen, és azért Óklmét az eltávozásra minden csendességgel meg is intette.

T. Sinay Miklós uram ezen intést azon okon nem kívánta követni, mert ugymond, ha jelen nem lesz, úgy a maga ellen formálandó ellenvetéseket meg nem fogja hallani, és azért megsemm cáfolhatja, melyet jelenlétében könnyen megeselekedne.

De fentemlitett királyi tanácsos ur, újra is előadván, hogy ezen T. zsinat méltóságához illetlen legyen az, hogy magát birói hatalmából kivetköztetvén, Sinay uram peres társának tegye, és véle a maga dolgában a közönséges ülésben vetélkedjen, s azáltal a következő indulatosságokra alkalmatosságot nyujtson, tovább is kívánta Ó kegyelmétől, hogy a dolog kimeneteléig magát a gyülekezettől vonja el. Hogy mindazonáltal eziránt panasz ne légyen, hogy a T. zsinat által egészen ki nem hallgattatott, szabadság engedtetett arra Óklmének, hogy valamit a maga követségének helyes volta bizonyítására előhozhat, azt mind papirosra tégye, s a T. zsinatnak további itélettétel végett adja be.

Midőn erre is T. Sinay uram hajlani nem akart volna, megszólalva ekkor Mgos királyi biztos ur Ó exja, és előre bocsátván azt, Felséges urunktól vett utasításából, hogy noha ezen zsinat egyéb közzévézéseibe belé szólni nem kíván, amenyiben mindazáltal utasításának egyik cikkelye azt foglalja magában, hogy az egybeüléseknek alkalmatosságával, a csendességre, és minden illetlen veszekedéseknek eltávoztatására vigyázzon, úgy itéli Ó exja, hogy épen most abban a történetben vagyon, melyben ebbeli figyelmetességét cselekedettel is kimutathatja. És ugyanazon okból, Sinay uramhoz fordulván, mondotta Ó klmének, hogy mivel Ó klme személyes jelenléte sok kedvetlen veszekedéseknek és indulatosságoknak adhatna alkalmatosságot, azonban a mentség utja Ó klmének elzárva nincsen, hanem minden okai írásban be fognak véteődni, azért legjobb lesz, ha további haladék nélkül a tanács házból kiméggyen, és inkább maga okai feltételében fog dolgozni. Melyre Sinay uram a gyülekezettől el is távozott.

Eképen Sinay uram eltávozván, T. Szathmáry Király Jó-

zsef kir. tanácsos, és első ispán ur, Sinay uram követségének törvénytelenységét abból kívánta megmutatni, hogy az ilyes közönséges nemzeti zsinatra nem az esperesek, és assessorok, hanem az ekklézsiák és azok predikátorai közönségesen szoktak követet rendelni; e pedig az Óklme választásában meg nem tartatott.

Erősítette ezen vélekedést M. Kis Rhédei Rhédey Ferenc kir. tanácsos ur, és a Tiszántul fekvő püspöki megyében külső renden levő főkurátor is azzal, hogy a most leírt püspöki széknek a lett legyen, minden esperességekhez kiküldött szoros rendelése, hogy ámbár az esperességekben levő ekklézsiák magok választhatnak is magoknak a nemzeti zsinatra követeket, mindazáltal kit választottak legyen? a püspöki konsistorialis széknek bejelenteni tartozzanak; a debreceni esperesség mindazáltal, noha maga gyűlését ott tartotta, ahol a megyebeli konsistorialis szék is tartatott, mégis Sinay uramat, mint választott követjét, sem T. püspök uramnak, sem a püspöki konsistorialis széknek be nem jelentette.

De véget vetett ezeknek sokszor említett kir. tanácsos T. Vajai Vay József ur közönséges helybenhagyást nyert vélekedése, hogy míg Sinay uram magamentő irását a T. zsinatnak be nem adja, addig ezen dologban semmi végzést tenni nem lehet. T. Szathmáry Király József ur is javasolta a végzésnek halasztását azon okból, hogy a Tiszántul levő megyebeli konsistoriális szék levélbeli kívánságára N. Bihar és Szabolcsvármegyékben járásbeli szolgabírák által, szinte most tétetik aziránt vizsgálás, ha vajon a Sinay uram követségre való választása a debreceni esperességben helyezett ekklézsiák lelki tanítóinak és külső előljáróinak hírokkal és akaratokkal ment-é véghez, és aziránt való tudósítás minden órán ide várattván azalatt Sinay uram is a maga okait elkészítheti, és akkor mindeneket együvé vevén, könnyebb lesz az ítéltétel.

Bé szólíttatván azért még egyszer T. Sinay uram, az előlülő Mgos gr. ur, Óklmének megmondotta, hogy a T. zsinat végzése szerint, minden méltó okait szedje rendbe, és írásba

adja be, és addig mig dolgába új végzés nem létszen, magát a gyülekezetbe való jöveteltől tartóztassa meg.

3-szor. Mivel ugyan a hitel-leveleket vizsgáló deputatió-nak munkájából az is kitetszett; hogy sokan azok közül, akik a megyékbeli püspökségek által ezen T. zsinatra követeknek rendeltettek, mindeddig is itten meg nem jelentek, azonban sok helyekről, az ilyen akármi okból meg nem jelenendők helyett képviselők, vagy ugynevezett supplensek küldettek fel, ezekre nézve végeztetett, hogy az eféle otthon választott képviselők, ha szinte a rendes számot felül haladják is: azon okon mindazáltal, hogy a dolgok folyamatát egész függésében megért-hessék, Mgos királyi biztos ur Ó exja megegyezéséből, vox adásra való szabadság nélkül, az ülésekben jelen lehetnek, a mikor mindazáltal a határozott számot meg nem haladják, akkor voxuk is lehessen.

4-szer. Egyéb részeiben a deputatio munkája helyben-hagyatván, hogy a jegycédulák, vagyis billétek, zsinati másodjegyző Szilasi József ur nevének aláírásával osztassanak ki, végeztetett.

Hogy a zsinati ülések alatt jó rend tartassék a beszéd-ben: végeztetett, hogy minden ember, aki nem szól a maga székiben üljön; aki pedig szólani kíván: felálljon, és fennállva beszéljen; melyet valamig el nem végez, senki addig beszédében meg ne háborítsa, hanem amikor leülend, aki arra valamit felelni kíván, a maga beszédét fennállva adja elő. Azalatt pedig senki a maga szomszédjával se suttogva, se felszóval ne beszélgessen; hanem a közbeszédre hallgasson, hogy így a köztanácskozások renddel, és szép csendességgel mehessenek véghez.

Kérdést tett ezután zsinati főjegyző Csebi Pogány Lajos ur, hogy a T. zsinat jegyzőkönyve, vagy ugynevezett protocolluma megvizsgálása, és helybenhagyása iránt, azt tetszik-é rendelni a T. zsinatnak, hogy az a vármegyéken szokott törvényes rendtartás szerint, a T. zsinat végső eloszlásával, olvastassék el, vagy az ország gyűléseiben szokott mód szerint, erre a végre bizonyos személyek fognak a T. zsinat közül ki-

rendeltetni, akik azt időről-időre megvizsgálják, és helybenhagyják? Melyre egy akarattal az végeztetett, hogy minden üléseknek feljegyzett viselt dolgai, a következő ülésnek elején olvastassanak el, és ott fognak igazítani, vagy helybenhagyatni, és hogy ezen jegyzőkönyv, a parancsolat szerint Felsőleges urunk elibe is felmehessen, a közönséges helybenhagyás után a jegyző urak közül Szilassi József és Szöke Ferenc uraimék deák nyelvre is fogják fordítani, s minekutánna a főjegyzők által a fordítás helybenhagyatik, eszerint az eredeti magyar jegyzéseket balfelől, a fordítást pedig jobbfelől való részire írva a papirosnak, eképen fog mind a kegyelmes királyi szék elibe felküldetni, mind a Mgos királyi biztos ur Ó exjának által adatni.

Visszajöttek az ágostai vallástételt követő T. zsinathoz ezen ülésből kiküldött követek is, és előadták, hogy mind az elegyes deputatio, mind a tanácsos palotába bé vagy nem bocsáthatás iránt való üzenetet, az említett T. zsinatnak jelentették. Melyet az előlülő Mgos ur szívesen fogadván, az elsőben ugyan azonnal megegyezett, de a második iránt, mivel még nem gondolkoztak, ígérte, hogy arról is egymásközt tanácskozni fognak, és végzéseiket különös követség által megüzenik.

A minthogy kevés idő múlva meg is érkeztenek az említett T. zsinat részéről; a külsők között: T. Markovics Pál és Gerhárd Tamás urak; a belső rendből pedig: T. Nagy István és Molnár János uraimék.

Kik az előlülő Mgos gróf mellett szokott helyökre leültetvén, jelentették, hogy azon T. zsinat mind az elegyes deputatiónak kirendelésére, mind pedig arra maga részéről is reá hajlott, hogy senki a zsinati gyűlésekbe be ne bocsáttatnék, hanem csak azok, akik annak valóságos tagjainak esmertetnek. Már a deputátusokat, nyólcát a világi, nyólcát pedig az egyházi rendből, ki is nevezték, és oly vélekedéssel vannak, hogyha ezen helvéciai vallástételt követő T. zsinatnak is tetszik, azon elegyes deputatio a maga egybeülését, Pesten a n. vármegye házában tartsa, és maga munkálkodását ugy in-

tézze, hogy az se a vallásnak tudománybeli cikkelyeire, vagy ugynevezett dogmaticumokra, sem a külső ceremóniákra ki ne terjeszkedjen, hanem csupán az ekklézsiái külső igazgatás és ehezjáró dolgok körül forgolódjon.

Mgos előlülő gróf ur feleletül adta a követ uraknak, hogy ezen T. zsinatnak sinesen elmjében, hogy a vallásnak tudománybeli cikkelyei és a ceremóniák dolgához a deputatio hozzányulhasson, hanem magát csak egészen a külső igazgatás formájában fogja meghatározni. — A mi pedig az egybeülés helyét nézi, annak meghatározását ezen T. zsinat a két előlülő Méltóságokra, és magának az elegyes deputatiónak egyetértésére bizni legjobbnak tartja. Melylyel a követek elmentek, a gyűlés is eloszlott.

(Folytatása következni fog.)

Közli: Révész Imre.

V.

K o n v e n t.

Közelebb a mult 1873-ik év jul. 16-án tartatott a magyar ref. egyház egyetemes konventje Pesten. — 1848 óta, midőn a haza szabadságával a magyar protestantismus is leveretett: negyedik konventje volt ez egyházunknak. Az 1860 szeptemberi Debrecenben tartott első konvent kiválóan az egyes egyh. kerületek nemes bajnokainak örömtalálkozása volt az ismeretes patens visszahuzása felett, mely patenset mi akkor, bármenyire a bécsi kamarillától származottnak s így a magyar protestantismus életgyökere ellen intézettnek tekintettünk: imár nem titok, hogy magyar prot. előkelő ferfiak hozzájárulásával készítettett.

Ez első konvent, a közeli tapasztalatokat szemelőtt tartva, oda fordítá első figyelmét, hova kellett: az egyes gyülekezetek szabadságára, mely szabadság, épen olyas lételeme a protestantismus egyetemének, mint az egyéni jog és szabadság, a polgári vagy politikai társadalom szabadságának.

Az egyes egyh. presbyteriumok választásának minél szé-

lesebb alapokra fektetése, a presbyteriumok képvisellete az egyh. megyén, az egyh. megyéké az egyh. kerületen mind oly szükséges irányok és intézkedések, melyeken a prot. egyház helyesen felfogott elvének és szabadságának birodalma nagyobbul, hatalma és világitó fénye erősül.

Ezen első konventen, a prot. iskola és nevelésügy, egyező értelemmel az egyházzal elválhatlan kapcsolatban állónak ismertetett s mondatott ki. És mind a szenvedett sérelmek ez értelembeni orvoslására, mind a magyar ref. egyház ügyeinek a történelmi jog fentartása mellett ez érdembeni fejlesztésére, összesíték a jelenvoltak lelkök azon jóakaratu gondolatait, melyekben a szenvedélynek semmi része; s melyek a magyar prot. egyháznak a patens visszahuzása által nyert elvbeli diadalmain tul, az eddigi védrendszeret nem elvetendőnek, de szilárdítandónak véleményezték, s így a magyar protestantismust továbbra is a közszabadság örállására érdemesnek lenni megbizonyították.

Az 1863-ban Pesten tartott második konvent tudomásul vevén a presbyteriumok rendezését illető előbbi megállapodás eredményét, történelmi visszanezéssel, kiválóan azon kérdést vitatta: mint tartattak a konventek 1848 előtt, amidőn a konvent fontosabb ügyekben a világi hatalomhoz felirt, s mint kellene mai nap tartania. — Átalán, a belügyek és szükséges reformok beható vitatása helyett, e kérdések nyomultak előtérbe. — A vegyes házasságból eredő sérelmi ügyek most is bőven említették fel. Az érettségi vizsgák tárgyában, a prot. iskolákra is kiterjesztett felsőbb rendelet, hosszasabban foglalkoztatta a konventet. E tárgynál az 1790. t. c. 20. §-hoz ragaszkodás mondatott ki. Átalán, ezen konvent hangsúlyozta azon egyérmü megállapodást, hogy a magyar prot. egyháznak eddig követett elvei alapján nyilik s van fentartva azon pályakör, melyet e helyen ahol él: be kell futnia s törhetlen szilárdságával az önfeláldozásig is elmenő lelkesültsegével megöriznie.

A harmadik konvent 1867. Decemberben szintén Pesten tartatott. Az előző konventen a bár elég időt elvett, de

mélyebb nyomot nem hagyott konventi minőség kérdése már határozottabb alakot öltött, midőn a konvent önnön hatalmi köre megállapításának fejtegetéséhez fogott ekként: vajjon ő, t. i. a mostani vagy más tagokból álló konvent, felruházható-e az egyetemes ref. egyházat érdeklő és illető intézkedési, kormányzási jogkörrel és hatalommal? E kérdésre, ha nem is hozott még határozat, de már nyilván látszott, miszerint oly intézkedés megállapítása szándékoltatik, mely a magyar ref. egyház presbyteriális szervezetének eddigi keretén kívül, konvent név alatt, országos főtanácsot állít fel, melynek hatalmi körébe a ref. egyház összes főbb ügyeinek kezelése és kormányása befoglaltassék.

Hanem az 1867-diki konvent, a hatalmi kör megállapításával tisztába nem jöhetett. S miután még néhány fontos ügyet tárgyalt, a kormány iránti bizalom kérdésénél, különösen az iskolai ügyben, mely a kormány által már akkor munkába vétetett: meghasonlott. — Ez időtől, a magyar ref. egyházban két különböző nézet s a nézet folytán párt nőtte erőssé magát. Egyik párt az 1868-diki vallásügyi, noha hiányos, de mégis előhaladást jelző törvényt egész meglelégedéssel fogadta nemcsak, hanem különösen a tanügyben felajánlá a kormánynak erejét, befolyását, s mind erősebben hangoztatá azon szót, hogy a magyar protestantismusnak, a magyar kormányt a nevelés és oktatás ügyben minden kétség és utángondolás nélkül támogatni kötelessége. — A másik párt, noha a kormány iskolaiügyi intézkedéseit az államjog eszméjének tiszteletéből kifolyólag tényleg elismerte: nyíltan kifejezé azon bizalmatlanságot, hogy kormány és törvényhozó testület iránt, mely az eszmékkal játszva az állami jog és egyenlőség elvének ellenére előnyöket ismer, felekezetséget tanusít: nem táplálhat őszinteséget s nem adhatja fel könnyelműen azt, amit a multak nehéz törekvései, számára minden eshetőségre fentartottak.

A két párt fegyverét forgatta Pest és Debrecen. — Pest segítségül hívta a németországban már előbb megindult s nálunk először a sárospataki füzetekben jelentkezett prot. reform egyesület eszméjét. Hogy ezzel, átalán a vallásban modern, a kor-

mányhozi viseletben tul bizalmas, mondhatni hiszékeny magatartásával ellenfelét, a magyar protestantismus eddigi biztosítékai mellett álló, s a kormány intézkedéseit a protestantizmussal szemben nem helyeslő magatartásért, melyet részben Tiszáninnen és Dunántul, egészen Tiszántul és főkép Debrecen képviselt, a r. kath. ultramontanizmussal egy színvonalra állítsa; tegye gyanussá a magyar protestantismus még nem nélkülözhető biztosítékait, s elhitesse ország-világ értelmiségével, hogy a magyar protestansság egy nagy része többé nem alkalmas arra, hogy a magyar állam és mivelődés elveinek szolgálatában tényezőül s irányadóul tekintessék.

A két pártnak egymással szemben tett ezen bírálata az övék. — Egészen bizalmatlan sőt keserű viszonyban telt el néhány év. — A konvent szükségét hangoztatta Tiszáninnen, Dunántul, Tiszántul, de Pest és Dunáninnen komolyan nem akart oly konventet, mely az ő szólások szerint „csak pipázni gyűl össze.“ — Hanem ami késett el nem maradt. — Az 1872. Decemberről a járvány miatt elnapolt konvent 1873. Julius 1-jén Pesten összehivatott. — Megelőzte ezen negyedik konvent összeülését a magyar prot. egyházi ügyekben érdeemesült id. Br. Vay Miklós tiszáninneri s legidősebb főgondnok félszázados jubileuma Miskolcon. — Az ősz dunántuli szuperintendensen kívül, jelen voltak ott a magyar ref. egyház püspökei, s több előkelő férfiai, kik nem csak eszméket váltottak, de mondhatni, hogy az ünnepély pohara és lelkesülése közt egymással szövetségre léptek, mely szövetség első édes érzése és hatása alkalmul szolgált arra, hogy a rögtönösen összehívott konvent, szót adjon a régtáplált törekvésnek; kimondja egy konvent név alatt a magyar ref. egyházak szuperintendense, esperese, gondnokaiból, tehát hivatalos személyeiből maga által alakítandó legfensőbb egyházi hatóság szükségességét.

E célhoz szükségelt minden előkészület megtételét. — A konvent összeült a legkedvezőbb remények által előre is megkoszoruzva. — Az erdélyi egyesülés volt az első örömhang, mintha a legutóbbi konventen már Erdély törvényes képviselő-

lői nem széket ültek volna. Hanem ez öröm ismétlése igen jótékony volt a kedélyek hangolására. — A konvent öt nap tanácskozott, mondhatni a legszebb egyetértésben. És a ki a konvent tárgyalásait, a hangot és módot figyelemmel kísérte, ha a helyzettel nem volt ismerős, nem jöhetett más gondolatra, mint — hogy azon konvent, a magyar ref. egyház legfőbb határozati és kormányzási hatalmával van felruházva. A már előre elkészített konventi szervezet szépen elfogadtatott. Nem tudni, némelyek udvariasságból nem voltak-e eléggé őszinték, vagy a hatalmat oly ügyesen összesíteni tudó szellem által hódították meg, hanem anyi áll, hogy a jelenvoltak a konventi tervezet keresztül vitelét az egyh. kerületek gyűlésein, hol megint ők a vezérek és tényezők: úgy szólván magukra vállalták. Az egész tervezet a tiszamelléki kerület közgyűlésein némely pontokban módosított, a Dunántuliban szavazattöbbséggel, a Tiszántuliban egyező értelemmel, még az ellenzékével is mellőztetni határozottatott, mint olyan, a mely értve a konventnek legfőbb hatalommal felruházását, elveinkkel nemcsak meg nem egyezik, sőt életbeléptetése, ha mindjárt a zsinat tenné is azt, eredményében és kihatásában, a magyar ref. egyház három fóruma, az egyh. presbyteriumok, egyh. megye és egyh. kerületek által gyakorolt szabadságnak megsemmisítését eredményezné.

Nem bocsátkozván fejtegetésébe annak, ha vajjon a konventi szervezetben felemlített minden ügyek, mint p. o. az egyházi domestika iránt előbb határozatilag javalt, most ellentétes nézet, menyiben volt helyén: most még csak arranézve mondom el igénytelen nézetemet, ha vajjon okadatolt-e azon jajveszékelés, melyet a konventi tervezet el nem fogadása, illetőleg egy legfensőbb egyházi főhatóság eszméjének elvetése miatt, némelyek hangoztatnak.

Minden társadalom szervezését s a legbehatóbb eszmének valósulását is, mindig nagy nyomások, elviselhetlenné vált helyzetek idézték elő. Azok költik fel az alvó erőket, melyek megszólalnak egyes lángoló ajkakon, felrázzák az aludni szerető tömeget, és viszik a merre őket is ragadja lelkesedésük.

Magunkra térve, a magyar prot. egyház, ha nem is örvendhet teljes vallásszabadságnak s az állam általi aranyos segédmeztetésnek: külsőleg nincs nyomott állapotban. Mi baja van mégis, mi az oka az egyh. vallásosélet hidegülésének? Először is mindenkinek felett a kor, mely az evangyéliomi vallásos eszmék önzetlen társadalmának, a prot. egyháznak, sőt az összes keresztyénségnek törekvéseit kezdi nem csak fel sem venni, de feleslegesül tekinteni. Ebből kifolyólag a becsület és erköcsi jó győzelmének hite, az isteni dolgok iránti szeretet, kötelesség érzete, prot. egyházunkban is lazult, erőtlennült. S mert az emberi szív és lélek egy érzéssel és dobbanással érez, a polgári társadalomban, melynek mai elve, hogy minden anyit ér, amenyi hasznót ad, az elvekkeli mitsem gondolás nyiltan hirdetett példája, elveszi kedvét a vallásos ügyek és érdekek buzgó munkálásától. A kor ezen általánosan leverő hatásán kívül, egyházunkban is, a vallási érzések és ügyek természetes vezérei, a protestantismus keblén nőtt s az igazság és szentebb eszmék tejével ott táplálkozott értelmesebbek, egy tiszteletre méltó kicsiny rész kivételével, midőn a vallásügy szolgálata világi dicsőség babéraitra nem nyujt kilátást, nem veszik maguknak a fáradságot s lelkiismeretet a példákali lelkesítésre. A nép ha protestáns is, a mindenkori önzés bűnében igen, de az Isten nevének külsőkép is kimutató imáadásában, a vallás és evangyéliom szent ügyének szeretetében s azoknak az értelmességeli összekapcsolásában stb. lelkesítő példát nem látva, emellett egy rész kivételével, sokszor a mindennapi kenyérben is hiányt szenvedő, elkedvetlenült és lazult pásztor által kellően nem vezetettve, mind hidegebb és szükkeblübb lesz, az egyház és vallás iránt, melyet hajdan az előkelőktől látott nagyszerű érzelmek és áldozatok példaadásában szerettetni és dicsőített. Ezek a főokok, s nem a prot. egyház által még ki nem küszöbölt, itészet által összetörve szélnek nem eresztett dogmák, s vallástételek korszerűtlensége. Majd változtatni azokon, mellözni a régi kor gyermekiesnek látszó, de az evangyéliom akkori felfogása szerint alakított hittételeket, egy erköcsi érzékben erősb és igazabb kor köte-

lessége leend. Nekünk, kik még ma élünk s érezzük a protestantismus szent ügyei szolgálatának kötelességét, addig, kicsinyebb, de beható dolgok véghezvitele jutott osztályrészül. A keresztyén erkölcsi és vallásos életnek mélyebb és tisztább alapot készíteni, a gyermeki szivben az iskolában, az egyes egyházakat illető jogot és kötelességet, presbyterialis szervezet és kormányzást élénkebbé, öntudatosabbá tenni, komoly figyelemben tartva, hogy az egyes gyülekezetek az alap, melynek tisztítását s virágzóbbá tételét a patens utáni lélekzet véltkor, oly helyesen fogták fel azok, kik most konvent név alatt egyházi legfelsőbb hatóság felállításától feltételezik egyházunk virágzóvá lételét. Azon erősen hangoztatott vélemény, hogy egyházunk szervezetét a konvent tetőznél be, olyan forma előhaladás, mint amilyen, ha jól emlékszem Stahl mond, ki az állam és népjog eszméjét a császárságban látja felmagasulni, betetőztetni. Az aztán tető, mégpedig erős, mely a népek erkölcsi életét is össze bírja dönteni. A tervezet szerinti konvent vagy legfelsőbb egyházi főhatóság is hatalom lenne, melyben nincs köszönet. A mostani berendezés mellett, kik végeznének ott? A kik az egyh. kerületen. — Talán orvosoltatnék ott valami sérelem, egyik egyh. kerületből oda fellebbezett ügy eldöntetnék a másik ellen? Alig. — Az emberek akárhol és a legtöbbször érdekköztségbe jönnek; a hatalmi polcon igen ritkán szoktak egymás ellen tenni, ha csak valami személyes bosszu indulat el nem ragadja lelköket. Az egyh. kerületek vezérférfiainak egyrésze s talán mindnyája is mint a tapasztalat bizonyítja, könnyen beegyeznének abba, hogy a konvent egyh. legfelsőbb minden fontosabb ügyeket intéző testület legyen. A nehezebb ügyeket oda delegálnák s ott nem a maguk felelősségére látnák és hagynák megbukni. Mivel a tervezők jóakarátát s lelkiismeretét tisztelem s kétségbe vonnom nem szabad, a gyanut felemlitem, de nem osztom, hogy azon főhatóság, habár csak három évre választott kormányzó férfiakból egyrészt, pusztán modern tekintetekből s kedveltjeiknek állami magasb hivatalokba juttathatásából a főhatósági jogok fejlődése után, a magyar prot. egyházat, egy a politikai hatalom-

nak hivatalos főhatóság által kormányzott tömegévé tenné; melynek pedig meglevő szabadságára, nem csak vallási és lelkiismereti, de állam és közszabadság fejlesztési szempontból is szüksége van. Részemről nem szeretném a protestantismust még egy republikai kormány szolgálatában sem. Legyen az a miénk lennie kell. Merítsenek belőle igazságot elvi meggyőződést akiknek tetszik, de magát ingadozó napi célokra és érdekekre ne engedje felhasználtatni.

Midőn a szervezet szerinti konvent vagy egyh. legfelsőbb hatóság felállítását épen ref. egyházunk helyesen felfogott szabadságának s a vallásos élet emelésének szempontjából mindenkorra mellőzendőnek s az emiatti panaszt oknélkülinek tartjuk: hagyjunk fel minden jóakaratu törekvéssel, fellebbezzünk mindent a zsinatra, aludjunk a boldogok álmát, hadd folyon körülünk minden amint folyhat, mi megmaradunk amint voltunk s várjuk az alkalmas időt, mely minket munkára szólítand?

Ez a kötelesség mulasztásnak legnagyobb büne volna. Nekünk tennünk kell ha élni akarunk. Sem oly tervezet szerinti konventtől, sem zsinattól nem várni semmit, nem odábozni, felebbezni semmit, hanem tenni és a nehezebb dolgok kivitelének kellemetlenségeit magunktól el nem utasítani.

Minden egyh. kerületnek közös baja, hogy nem rendelkezik anyi anyagi erővel, melyt, halaszthatatlan szüksége megkíván. Szegény pusztuló egyházaink vannak, s ezen pusztuló egyházak hivei aránylag többet fizetnek egyházi iskola célra, mint a népesebb és gazdagabb egyházaké. Lelkészei, ha egy nemzedék kihal, a szó igazi értelmében a mindennapi kenyeret is alig biztosító egyházakba nem fognak vállalkozni. Már most is szembetűnőleg kevés, a kitünőbb ifju vállalkozó. Ezen már-már érezhető hiányon segíteni az egyh. ker. hatóságok halaszthatlan kötelessége. A birtok vagy jövedelem szerinti önmegadóztatást nem véve ki a lelkészeket s tanítókat sem, valamikép életbe kellene léptetni. Igaz, hogy ez ellen sok szó lenne, kommunismust emlegetnének még a szóval liberálisok is; hallani fognánk, hogy most is drága vallás ez a miénk,

ha még drágább lesz stb. Bizony drága ez, s éppen azért, mert drága, mert az ősök anyi nemes anyagi, szellemi áldozatot tettek érte, mert a protestantismus elvei a lelkiismeret szabadsága mai nap nem kevésbé becsesek mint hajdan, azért minden zugolódás nélkül meg kell hoznunk azon száztól egy vagy fél percent áldozatot, mely nem erőszakoltatik reánk, de melyet meghozni prot. egyházunk, mint a nekünk legdrágább lelkiismereti szabadság szent intézete iránt megtenni kötelességünk.

Bocsánat, hogy majd részletezésbe tértem.

Amit szinte komoly figyelembe kellene venni az egyh. kerületeknek, ez: a 2—300 vagy kevesebb lelket számláló egyházakban a lelkész és tanítói hivatal egyesítése, s amennyiben még így sem jutna tisztességes, a munkához és képzettséghez mért fizetés; a hiánynak a mindenestre összehozandó egyh. kerületi pénztárból pótlása.

Adjunk elegendő munkát, de kenyeret is a vallás és nevelésügy munkásainak.

A mostani nemzedéket már úgy lehetne nevelni s a lelkészi pályára úgy bocsátani ki, hogy ne irtódzék az iskola vezetés terhes kötelességétől sem, természetes, hogy a mostaninál jóval tisztességesebb díjazásért. A lelkészi fontos hivatal a tanítás által nem veszteni, de nyerni fog erőben és hasznosságban. Tenni kell valami ilyest. Nem lenne szégyen ha felülről is kezdetnék már valami reform, s nem váratnék be az, hogy az alsó szélek omlásnak induljanak s céltalan egyházi berendezésünk miatt, kiejtsük kezünkől az erkölcsi és értelmi mivelődésnek, az evangyéliomi hit és lelkiismeret szabadságának azon nagy elveit, melyeket a protestantismus mindennütt és Magyarorszáiban is szolgálni a multban, oly önfeláldozással igyekezett.

Mivel pedig az egyes egyh. kerületek valódi beható intézkedései, reformjai nem pusztán a szellemi egyesülés üdvös volta, de az erkölcsi hatás szempontjából is, igénylik olykor-olykor az együttes megállapodást, határozatot; örömet fogad-

hatnók nem a hatalom, de az ugyan egyérvékü lelkesedés egyetértését.

Csekély nézetem szerint, kell hogy tartassék konvent idő és szükség szerint. Tagjai bocsáttassanak el úgy, hogy oly tárgyakban, melyek halasztást nem szenvedhetnek s az egyh. kerületen kellőleg megvittattak; hozhassanak érvényes és kötelező határozatot. Így lenne a halaszthatlan főbb tárgyakra nézve határozati képességgel felruházott konvent, melynek határozati joga és megbízatása csak e gyűlésre, s a kitűzött tárgyakra terjedne. Azt gondolom, hogy így szépen megegyezhetnénk. Pest és Debrecen kezét foghatja. A tulzások tulzást, bizalmatlanságok, bizalmatlanságot szűlnék. Senki ne csudálkozzék ezen, mert ez a mily természetszerű, époly joga az emberi lélek még tévedéseiben is tisztelendő meggyőződésének és szabadságának.

Részemről, midőn nem osztom az aggodalmat az ismeretes tervezet szerinti konvent nem létesülése felett, sőt örülök, hogy a közelebből érdeklettek, mint Filó barátom is kezdik úgy venni a dolgot, amint kell: igen áldásosnak tartanám, ha egyházunk vezérférfaei elveik tulzottságából valamit engedve, mig véglegesen felhagynának a tervezet szerinti konvent valósitni akarásával, másrészt mint már emlitém, ne odábboznák el a tagadhatlan nagy hiányok orvoslatát ekként: majd ha zsinat, majd ha jobb idő lesz. Soha sem lesz jobb idő, ha magunk nem teszünk. És én a konventről ezen cikkemet azzal zárom be, hogy a tiszántuli egyház kerület kormánya, melyről az ellen pártnak az a véleménye, hogy semmit nem akar, akadályozója a modern törekvéseknek stb. kezdjen példaadó munkához, nevezzen ki egy szűkebb körű reform. bizottságot, mely a főbb ügyeket, hiányokat vegye beható tárgyalás alá, adjon javaslatot a behozandó halaszthatatlan reformokra, hogy az egyh. kerületi gyűlés, mint legfelsőbb hatóság intézkedhessék a feladat komolyságához illően. Mutassa meg, hogy nemcsak számban legnagyobb, de buzgalomban sem hagyja magát felül mulatni; s mig a magyar prot. egyház összes érdekeinek szempontjából, a kisebb-nagyobb habot verő áramlatok ellen

ört áll: addig azon nemes szeretetet és buzgalmat, mely a módra nézve külön ágazó, de egy célra törekvő elvek egyesítéséért hevül: a helyett, hogy elnémitaná, diadalmaskodtatja keblében!

Czelder Márton.

VI.

Müller György a nagy philanthrop Bristolban.

Amenyire ismeretes s általánosan csudált s tisztelt e nagy emberbarátnak neve, nemcsak magában Angolországban, hanem egész Európa csaknem minden államaiban, épen anyira ismeretlen — viszonyítva a többi művelt államokhoz — nálunk az ő világra kiható emberszerető áldásteljes munkássága. Azt hiszem tehát, hogy nem lesz felesleges, ha mi magyarok is, a XIX-dik századnak e Frank e Arminjával, az ő erős győzelemteljes hitének műveivel, az ő szokatlan könyörgési erejével, nevelési elveivel s irányzatával, melyben csuda csudára halmozódik, legalább e néhány sorban is megemlékezünk.

Frankéhez viszonyítva Müllernél még azon előnyös dolog is mutatkozik előttünk, hogy ő még mindég mint a jelenkor élő embere folytonosan tekintetünk előtt áll. A mi a történelemre tartozik, az tartozik ma már napjainkban tagadhatlanul a kritika alá is, melynek éles foga semmit sem szalaszt el maga elől megrágtatlanul; de itt azt mondhatjuk mi, egész bátorsággal a kételkedőnek: jöjj csak és lásd! egy mű fekszik előtted, egy élő s megtestesült tény, mely már majdnem 40 év óta bebizonyítá célszerűségét és életrevalóságát!

Egy oly nemes hitéletnek, egy oly megragadó és lélekemelő hitműnek szemlélete, — mint aminőt mi Müller életében láthatunk — egyidőben sem volt talán szükségesebb, mint épen napjainkban; mert aligha volt idő, mely az igazi boldogító hitet anyira szükségelte volna, s melyben a hit, a valódi vallásosság, oly nagy mértékben meg lett volna, ugy a társadalom mint az egyház kebelében rázkódtatva, mint épen a mi napjainkban! midőn oly sok munkaerőre volna szükség Isten or-

szágában; de nemcsak egyedül munkaerőre, hanem magára a munkára is, minek kivételére nem anyira pénz és pénz és még egyszer is pénz volna a földolog, hanem sokkal inkább hit és hit és még egyszer is hit!

Ha mi Müller életét e néhány sorban le akarjuk írni, itt két főrészt különböztethetünk meg; az első az, hol a bűn nála általánosan uralkodóvá lett; a második pedig az, hol az isteni mindenható kegyelem még hatalmasabban munkált.

Müller György született 1805. szeptember 27-kén Némethonnak Kroppenstadt nevű városkájában. Atyja állami adószedő s ifjúsági nevelése nem épen mintaszerű volt. Szülei bálványozták az ő Györgyüket, a többi testvérek felett őt kiválólág kitüntették, minek csakhamar meglett szomorú következménye, mert György gögössé és kevélylyé lett. Mint szülei kedvenc gyermeke gyakran nagyon is tulhalmaztatott felesleges zsebpénzzel, amely a rossz utra vezetésnek a legelső és legfőbb oka volt.

Mint 11 éves gyermek hagyá el legelőször a szülei házat, hogy a közeleső Halberstadtba menjen a gymnasiumi tudományokat hallgatandó, és csakhamar tett ő — mint maga előadja — gyors előlépéseket a bűn útján. Épen a 14-ik évét tölté be György, midőn édes anyját elveszté, anélkül hogy ennek elvesztése csak a legkisebb benyomást is gyakorolt volna lelkére. A konfirmatiói oktatásbani részvétel, melybe épen anyja halála után lépett be, egyáltalában nem akadályozá őt meg abban, hogy az eddig folytatott kicsapongásokban még tovább is részt vegyen. Ide járult még, hogy konfirmatiói oktatást egy rationalista lelkésztől vett, ki őt még mélyebben nyomta a hitetlenség örvényébe, s így vevé fel először, minden mélyebb megindulás és valódi töredelem nélkül az 1820-dik év Husvétján az uri szent vacsorát. Miután teméntelen adósságait, melyeket a kávéházakban csinált, kifizetni nem tudá, egyszerűen bebörtönözték. Atyja ugyan innen kiváltá, de e lecke mitsem használt, mert folytonosan haladt a

bűn előbb megkezdett pályáján tovább-tovább. Majd később ivás következtében, melyet rettenetes mértékben üzött, veszedelmes betegségbe esett. Most az apa és közeli rokonok úgy vélekedtek, hogy e betegség talán jó lecke lesz Györgyre nézve; azonban keserűen csalódtak, mert felgyógyultával ismét a régi utra tért vissza. Majd azt gondolva, hogy talán a jelenlegi környezet gyakorol reá oly rontó befolyást, az apa Nordhausen-be vitte Györgyöt az ottani virágzó gymnasiumba. Itt, jóllehet iskolai feladványait meglehetősen szorgalommal elvégezé, de belsőleg mégis csak mindég a régi maradt ő s ily megromlott lelkiállapottal ment a hallei egyetemre s iratá be magát a theologiai tudományok hallgatására. Egy nyári szünidő alkalmával Halléban több barátokkal együtt elhatározá, egy utazást tenni Schweizba, melynek szépsége már gyermekkorától kezdve nagymértékben foglalkoztatá különben is élénk phantaziáját. Minthogy azonban ez utazásra elegendő pénze nem volt, mind ruháit, mind pedig könyveit elzalogosította, csakhogy kedvenc tervét megvalósíthassa.

Helvétziai utazása bevégezte után, hason gondolkozásu és életü barátjai egyikének utoljára is felébredt lelkiismerete s eddigi hibáit mélyen megbánva, a bűnörvényéből kiszabadulandó, épületes vallásos oktatási órákat látogatott egy Wagner nevü kézművesnél, kinek házában több jámbor és kegyes férfiak, a hétnek bizonyos napjain estenként olykor-olykor összejöttek a szentírást és más vallásos tartamu könyveket olvasni. Ez összejövetelt egypárszor meglátogatva, ellenállhatlan mély benyomást gyakorolt az lelkületére, mit leplezetlenül elbeszélte barátja Müllernek is. Mint villám találta a barát elbeszélése a mi Györgyünket; mohón hallgatá annak csodaszerű varázs szavait s elvult határozva őt a társaságba követni. A mint legelőször Wagnernél, magát eljövetele végett mentegeetni akarta, szívélyesen szoritá meg az egyszerű kézműves kezét, mondván: „jőjön ön, amikor csak akar, szívem és házam mindig nyitva vannak ön előtt!“ E szívélyes fogadtatás mély benyomást gyakorolt György lelkületére. A térdelve tartott könyörgés alatt, egy eddig ismeretlen érzés járta

át tagjait, mely előtte eddig még tökéletesen ismeretlen volt. Örömittasan mondá hazamenetelök alkalmával barátjához: „Legyen hála a végetlen jóságú Istennek, utoljára is feltaláltam a mi eddig nálam hiányzott! Micsoda a schweizi hegyek festői szépségének szemlélése, mik mindazon teméntelen gyönyörök, miket eddig élvezék, ahoz képest, amit én ez estve, ez egyszerű emberek körében éreztem és átéltem!“ E pillanatban béke és öröm kölcsönösen tölték el György sivár szívét. Így érezteté vele Isten az ő végetlen kegyelmének és jóságának boldogító hatalmát, mielőtt vétke nagyságának szomorú következményei előtte még teljesen ismeretesekek lettek volna.

E pillanattól kezdve hagyott fel Müller eddigi kényeztetével s egész lényében teljes megtérés mutatkozott; és ha talán még olykor-olykor ingadozott is, még se történt ez anélkül, hogy ballépését mindjárt meg ne bánta volna; és anélkül, hogy minden erejéből komoly harcot ne vívott volna a test kívánalmai ellenében, mely harc utoljára is győzedelemmel végződött.

Missiói iratok olvasása után ellenállhatlan vágy ébredt fel keblében a missió szent ügyeért, s komolyan el volt határozva hittérítővé lenni. De egy szelid és vallásos leányka iránti vonzódása, kinek szüleiről világosan tudá, hogy azok soha se fognák leányukat egy hontalan idestova bolyongó hittérítőhöz adni, arra indítá őt, hogy kedvenc tervét feladja és magát hazájában a lelkészi hivatalra szentelje, Azonban vágya sokkal forróbb s a cél — melyet maga elé tűzött — sokkal nemesebb volt mintsem őt annak kivitelében bárminő földi akadályok is meggátolhatták volna; utoljára is tehát el volt határozva hittérítővé lenni.

Amint az atya fiának szándékáról tudomást vett, tudtára adá, hogy hittérítővé létele esetében, nincs mit keresnie többé az apai házban, mert azon esetben megszűnt többé őt atyjának nevezhetni. Képzeltetni azt a fájdalmat, amit az apa nyilatkozata Györgynek okozott. Szive majd szétrepedt a fájdalom súlyos terhe alatt, mert hiszen azt vélte, hogy e lépése által

az előbbi fájdalmakért atyjának csakis örömet hozhat; de ebben nagyon keserűen csalódott!

Most az atya segélye nélkül, magát egyedül Istenre bízva, tanult 2 évig theológiát Hallében, a derék positiv theolog Tholuck vezetése alatt. Majd a két év eltelte után Londonba ment s jelenté magát a zsidó hittérítői seminariumban s az atya is utoljára meghallgatá a fiu esedezéseit s belépésére engedélyt ada.

A folytonos, erejét túlhaladó munkálkodás következtében ismét beteggé lett, de ez még mélyebben vezeté őt be szívének alaposabb és tökéletesebb megismerésére.

Mostantól kezdve a könyvek könyvét még nagyobb mérvben tevé tanulmányainak közvetlenebb s csaknem egyedüli tárgyává, ugyanazért int maga is bennünket, hogy emberi iratok patakjából felette sokat ne merítsünk, hanem sokkal inkább Isten igéjének életadó forrásából vegyünk erőt és életet. Így mondhatá el aztán bizton magáról: „hiszek és azért beszélek így és nem úgy mint azok, kik csak a földiekre és mulandókra fektetik a fősúlyt.“

Mínthogy azonban a hittérítői intézettől függése folytonosan gátlá őt a szabadabb mozoghatás terén, kéré az intézetből elbocsáttatását, mi neki, — minden akadály nélkül — örömmel meg is adatott. És hogy ez önállósági vágy nem munkakerülés vagy pedig épen türelmetlenségből történt, azt az ő áldásthozó munkássága csakhamar élőpéldákkal bizonyítá be. Azonban az igen fájdalmasan esett nemes lelkének, hogy most az intézetből kilépése következtében, barátai némelyike elidegenedett tőle, s csakis folytonos munka és foglalkozás által teheté most a tőlök nyert fájdalmakat némileg elfeledhetővé.

A seminariumból kilépése után, először mint vándor, majd pedig mint állandó lelkész munkálkodott Bristolban. Ez időtáiban rendelt Isten neki egy hűséges élettársat Growes Mariban, ki ettől fogva örömet és fájdalmat egyaránt hűségesen s nagy lelki türelemmel osztott meg vele.

Müllernek nem lévén semmi meghatározott fizetése, gyak-

ran megtörtént, hogy az ifju házastársak reggel még egy falat kenyér nélkül néztek a felkelő nap eleibe; — de a mennyei jószágos atya sohase hagyá őket éhesen lenyugodni. Igen, idők folytán oly gazdagon ellátatott Müller adományokkal, hogy most már úgy vélekedett, neki nem szabad ezentul csak egy gyűjtőtónak maradni, hanem egy jótékony csatornává kell változnia a mások boldogítása végett.

Ez adott aztán alkalmat arra, hogy az 1834-ik év mártius havában, egy társulatot alapított keresztényi épületes tartalmu iratok elterjesztése végett.

E gyökér törzse azonban csakhamar 3 különféle ágazatra szélesedett el, u. m.

1. Missióra (belső és külső).

2. Iskolákra. (Népiskolák, tandíjnélküliek szegény gyermekek számára. Fiiskolák felnőtteknek, különösen a szentirat ismertetése s magyarázása végett; és végre az ugynevezett vasárnapi iskolák).

3. Egy biblia társulatra, mely egyszersmind vallásos tartalmu iratok elterjesztését is feladatául tűzte ki.

Müller csaknem minden idejét és gondját mindenek felett az iskolákra fordítá.

Ekkor történt, hogy történetesen 5000 forint készpénznek jutott birtokába s most úgy vélé, hogy már ezzel csak lehet valamit elkezdenie, és épen hallá, hogy Angolhon börtöneiben több mint 6000 árva tengődik elhagyott szerencsétlen nevelési állapotban, elhatározá tehát egy árva ház alapítását. Franke a kitünő emberbarát élete — melyet épen ez időtájban olvasott — még jobban megerősíté őt e szándékában.

Az 1835-dik év utolsó napján összegyűjté meghittebb barátait s előadá tervét, mely előttök csaknem kivihetlenné lenni látszott, de nem a hiterős Müller előtt. Egyes jótékony adakozások következtében, nem sokára mintegy 10,000 frt. gyűlt össze s most már Isten segélyével hozzáfogott a munkához s mintegy 26 apa és anya nélküli árva leánykát összeszedve, részökre egy szerény házikót bérelt ki.

Alig hogy megnyílt az első árvaház, ezt követé egy má-

sodik, harmadik és csakhamar egy negyedik is; azonban még mindég nem tudott Müller megpihenni, a tudat, hogy még saját helyiséggel nem rendelkezhetik, nem hagyá őt nyugodni.

Igy hívá a Mindenhatót segélyül egy olyannak elérésére, mely ház legalább is 300 árvát magába fogadhasson; ez történt 10 évre a mű megkezdése után. Mintegy 14 hónapi folytonos kéregetés után, mintegy 200,000 firtot gyűjtött össze. Az emberek úgy vélekedtek, hogy már ezzel csak meg fog elégedni. De ez örvendetes eredmény csak buzditá őt még jobban a megkezdett mű minélinkábbi kiszélesítésére.

Most már 1000 árva számára akart lakhelyet teremteni. Egyes alávaló lelkek elkezdék ezért őt ócsárolni, gyalázni s gunyosan nevettek a csaknem kivihetetlennek látszó terv felett. De ő nem esett kétségbe, hisz Isten vele volt s segíté őt eddig is megkezdett munkájában, s bizonyára ezután sem fogja az őt elhagyni. Igy történt aztán, hogy mint a lefolyt évrőli tudósítás mutatja, több mint 2,200 árva gyermek talált az elmúlt évben ápoló és nevelő karokra a nagy philanthrop nemes célu intézetében. S ha már most az olvasó összehasonlitja e számot az első évbenivel, lehetetlen, hogy egy hála fohász ne lebbenjen el ajkán, a Mindenhatóhoz, azon férfiu élete megtartatásaért, ki oly sok szerencsétlen árvát mentett meg a bűn biztos örvényétől s adott vissza a társadalomnak és az emberiségnek. A ki a nagy tettet szemlélve, melyet az emberbarát egy maga kivitt, mégis közönyös tudna maradni; annak vagy szivtelennek kell lennie, vagy pedig roszelkünek; tertium non datur!

Épen ily mértékben növekednek többi vállalatai is.

Több mint 32,000 gyermekek és felnőttek kerültek már ki az ő iskolájából s 6,600-ra megy jelenleg azoknak száma, kik ott vannak; 180 hittérítő áll vezetése alatt; Spanyolhonban több mint 52 iskolát alapított. Mit mondunk még ahoz, hogy ugyancsak a bibliát több mint 60 millió példányban terjeszté már el, s ezenkívül teméntelen vallásos tartalmu iratokat.

És mindezek kivitelére az eszközök, csaknem megfoghatatlan módon folytak be kezei közé. Csaknem hihetetlennek tü-

nik fel, de igaz, hogy adósságot soha egyetlen egy fillért-se csinált. A már 39 éven át pontosan vezetett számadásban nincs egyetlen egy kr. deficit sem. Anyira szigorúan lelkiismeretes volt, hogy egyik pénztárból a másikba soha egyetlen egy fillért sem kölcsönzött át. Volt idő midőn azon ponton vala, hogy nem volt árváival együtt mit ennie, mégsem engedé meg magának az alapítványi összeget megcsonkitani, hanem ilyenkor összegyűjté az ő kedvenc árváit maga körül s velök együtt könyörgött Istenhez segedelemért, s aztán tanakodott velök, hogy mit lehetne a felesleges házi butorokból eladni; mert az többször megtörtént, hogy ily utolsó segélyéhez kellett folyamodnia; de ez nem csüggeszté őt el soha, mert hiszen mindég a legnagyobb szükségben szokott az isteni segedelem leginkább jelen lenni. Így történt aztán, hogy egyszer épen 15 schilling segíté őt ki a szükségből, melyet egy ausztráliai juhász küldött neki, ki Müller élete olvasása által buzdult fel e nemes tetre. *)

A mi az árvák felvétethetését illeti, Müller csakis oly árvákat vesz fel intézetébe, kik törvényes házasságból születtek s mindkét szüleiket elvesztették. A felvétetés történhetik a gyermekeknek csecsemő korától, egészen 16-ik évekig. És az a sajátságos, hogy jöllehet az ott levő gyermekek szüleinek legalább is egy harmada, szárazbetegségben korán halt el, még is a gyermekek, észszerü felvigyázat következtében ugy tartatnak, hogy évenként alig történik egy pár betegség között, halálozás pedig igen ritkán. Egészségi szempontból, intézetét mindenestre mintaszerűen tartja. Mióta az intézet fentáll, csak a mult évben történt meg először, hogy járványos betegség ütött ki a növendékek közt, de amely gondos felügyelet következtében alig pár halálos kimenetellel végződött.

Az elmúlt évi tudósítás szerint, csak két gyermeket bo-

*) Müller György élete és munkálkodása Bâselben Spittler könyvkiadónál jelent meg német nyelven, leginkább saját maga által megírt adatok nyomán. Ajánljuk e művet az iránta érdeklődéssel viseltetők figyelmébe.

csátott el megjavíthatlan magaviselet miatt; amely ismét egy bizonyíték lehet arranézve, hogy intézete vagy nagyon kitünően, vagy pedig rosszul rendezett; de hogy épen az első az eset, arranézve élőpéldául szolgál azon árvák teméntelen száma, kik már eddig az intézetből kikerültek.

A cselédség alig kap valami biztosan meghatározott fizetést, és mégis mindég talál Müller anyit, amennyi az intézet fentartására nézve elégséges.

A legcsudálatosabb pedig mindenekfelett az, hogy egy ember ereje ez óriási művet elérni tudá. Müller maga is mondja: „munkámban napról-napra sok és nagy nehézségek merülnek felelöttem, melyet magam egyedül semmi esetre sem győzhetnék le, ha a hatalmas Isten, az árvák e legkegyesebb pártfogója segítségével mellettem nem állana!”

Müller maga is megírta életét, és ezen irat lett azon vetőmag, melyből az 1858-ik évben nem csak magában Angolhon és különösen pedig Irhonban, hanem Európa csaknem minden államaiban egy magasztosabb vallásos felszerkenés állott elő. Így itél Müller életének egyik írója; s ha tekintjük azt a nagy művet, amit az emberbarát létrehozott; nincs okunk e sorok valóságában kételkedniünk!

Márk Ferenc.

Eredeti levelezések.

Ungi levelek. A „Magyar prot. egyh. és isk. Figyelmező” szerkesztőjéhez.

III.

Cseppely, 1874. Ápril 21-én.

Magam se gondoltam, hogy második számú levelem után alig egy hónapra, már e harmadikat is meg kelljen irnom. Szándékosan veszem elő a kell szót, mert e szó teljes értelmében rá vagyok szorítva e levél megírására. Elmondom miért.

Azt hiszem, Ön, s e lapok t. olvasói előtt nem mondok ujságot, ha felemlitem, hogy a „Prot. egyh. és isk. Lap” f. é. 14-dik számában „Papi értekezés Ungban” cím alatt „—N.” aláírással egy közlemény jelent

meg, melyben én is érintve vagyok, és pedig mint olyan hütlen referens-féle egyéniség. — E közleménynek rám vonatkozó néhány sorára, mindjárt a lap megjelenése után megírtam részemről a feleletet, s azt f. hó 9-kén már postára is adtam, „Nt. Dr. Ballagi Mór urnak, mint a „Prot. egyh. és isk. Lap“ szerkesztőjének“ cím alatt. A 15-ik számból válaszom — természetesen elkésett, de az általam ma kapott 16-ik számban már megjelent, — no nem az én válaszom, de a szerkesztői üzenet, mely is eképen hangzik: „Nagyon sajnáljuk, de lapunkat ily cáfolat előtt nem nyithatjuk meg.“

Tehát Ballagi ur kegyes volt „—N.“ urat, mint névtelent ellenem felléptetni, tőlem pedig megvonni a szót. — Köszönöm igazságszeretetét; máskor nem fogok zörgetni érte. Elég abból egy adag!

Miután a „Prot. egyh. és isk. Lap“ t. szerkesztője kegyeskedett cikkemnek helyet nem adni, — kénytelen vagyok Nt. Szerkesztő urat kérni fel, hogy e sokkal méltányosabb s lovagiasabbnak ismert folyóirat hasábjain legyen szives az említett cikknek egy kis tért szorítani.

A cikk, mely előtt Ballagi ur az ő „Protestáns“ lapját nem nyithatta meg, itt következik. — Közlöm azt szóról-szóra úgy, amint az eredeti fogalmazva volt.

Rövid válasz a „Papi értekezéslet Ungban“ c. cikk irójának.

E lap*) f. é. 14-ik számában „—N.“ aláírással a fentebbi cím alatt egy cikk jelent meg, melynek reám vonatkozó néhány sorát, illetőleg megjegyzését, nem hagyhatom szó nélkül; anyivalinkább nem, mert e megjegyzések, engem olyan hamisító, ráfogó színben mutatnak be e lap olvasó közönsége előtt.

—N. ur a „Magy. prot. egyh. és isk. Figyelmező“ f. é. febr. márciusi kettős füzetében közölt levelemnek a kérdéses értekezletre vonatkozó rövid felemlítését „felületes értesítés“-nek nevezi. — Beismerem, hogy nem is egyéb levelemnek ama néhány sora felületes értesítésnél. Tíz, húsz sorban egy papi értekezletről kimerítően írni, — azt hiszem — N. ur sem volna képes. Nem is arrogáltam, s ma sem arrogálok magamnak, hogy ama sorokat valaki complet tudósításnak vegye. Én levelemben, mint — N. ur mondja, csak úgy beszúrni, röviden felemlíteni akartam az értekezletet addig is, míg majd reá érek többet mondani felőle. — Sajnálom, hogy cikkiró várakozásának, ha ugyan tőlem várt e részben valamit, nem felelhettem meg részemről azon egyszerű oknál fogva, mert amaz értekezleten általam vezetett eredeti jegyzőkönyv, még nem volt kezeim között akkor, midőn a „Figy.“ által közölt levelemben

*) T. i. a „Prot. e. és i. Lap.“ H. J.

ama „beszurást“ tettem. A jegyzőkönyv-féle töredékes s nagyon hiányos feljegyzéseket csak március 17-kén kaptam meg, kérésem folytán, értekezleti elnök Tek. Kovács Károly urtól. Én akkor azonnal hozzáfogtam egy tüzetesebb értesítés megírásához, de minthogy a jegyzőkönyv ott a helyszínén nem lett sem kiegészítve, sem hitelesítve, — csak nehezen boldogulhattam munkámban. Azonban, úgy ahogy, mégis csak bevégeztem azt, s márc. 23-kán már postára adtam Révész Imre urnak a „Figyelmező“ számára. A „Figyelmező“ aprilisi füzete azonban még március utolján megjelent, s így az értesítés belőle — így okoskodom legalább — kimaradt. A májusi füzet — úgy hiszem — majd csak hozni fogja talán. — Szerettem volna mindenesetre, ha még —N. ur cikkének kelte előtt megjelenhetett volna; akkor talán nem fogja rám olyan könnyen, hogy „a dolgokat nem az értekező lefolyásához hiven, hanem nagyon is saját szempontomból, magam javára fogtam fel, s értelmeztem,“ s talán nem mondta volna oly könnyű vérrrel azt, hogy azokból „azt lehetne következtetni, mintha mi (t. i. az ungi papok) a jelenlegi állapottal teljesen megvolnának elégedve, s a kor kívánalmainak megfelelő haladást, tökéletesülést nem akarnók.“

Nem tudom —N. urban kihez van szerencsém; különben ez nem is tartozik a dologra; ha ő neki tetszett titkolózni, — ám legyen; de én határozottan ki merem mondani, s nem lévén hajlandóságom az álnév használata által kínálgató kényelmes huhogáshoz: nyíltan szemébe mondom —N. urnak itt, a nyilvánosság terén, hogy ha az én kérdéses soraimból lehetők tartja azt következtetni, amit lehetők mond, úgy tehetsége lehet arra is, hogy a fehéret feketének állítsa! Hiszen kérem, én abban az igénytelen néhány sorban csak azt mondtam, hogy köztünk két reformer is akadt, s értettem a „reformer“ szó alatt azt, amit e szó egyházi életünkben mostanában jelent, t. i. egy, a protestáns egylet intentióival egyetértő embert, és hogy annak a két u. n. reformernek gyenge érvei nem voltak képesek anyira inspirálni az értekezőt, hogy „fiók reform-egyletté“ alakult volna. Egyenesen, erőszak nélkül, senki sem olvashat ki mást ama sorokból, mint azt, hogy az értekező többsége más véleményben volt egyházi bajaink s teendőink felől, mint a pesti reform, vagy ha úgy tetszik prot. egylet emberei. Ezt pedig, úgy hiszem, senki nem tagadhatja, aki az értekezőt ép füllel jelen volt. Valóban, abból az én néhány soromból olyan hajánál fogva előcibált következtetést tenni, hogy mi a jelenlegi állapottal teljesen megvagyunk elégedve, a kor kívánalmainak megfelelő haladást, tökéletesülést nem akarjuk igen elfogult logikára mutat, s eszembe juttatja ama kifejezést: „a kákán is csomót keres!“ A kinek tetszik az ilyen munka, ám éljen vele. Én nem akarok e részben érdemeket szerezni. De abban az egyben mégis engedjen meg

—N. ur, hogy nekünk, a prot. egyetlettel nem rokonszenvező egyéneknek is csak célunk talán a tökéletesülés, s mi sem akarnánk hátrafelé menni !

Azt mondja aztán —N. ur, hogy „jóakaratomat, nemes ügybuzgalmamat nem vonja kétségbe (köszönöm a bókot!) ; de a dolgokat nem az értekezlet lefolyásához hiven, hanem nagyon is saját szempontból, magam javára fogtam fel s értelmeztem !“

— Nem veszi Ön észre, hogy minő ellenmondás van e szavakban ? Jóakaratot, nemes ügybuzgalmat tenni fel valakiről akkor, midőn az a valaki szerintünk a történeteket nem hiven, tehát ferditve s valótlánul mondja el ; midőn szigorú objectív szempont helyett, aminek ily esetben egyedül lehet helye, — nagyon is saját szempontból, a maga javára értelmez és ítél, vajjon megegyeztethető-é a szoros igazság és nyílt őszinteség kivánalmaival ? Teljességgel nem ! Okoskodja ki —N. ur, ha tudja, megtámadott soraimból, hogy hűtelen voltam azokban az értekezlet lefolyásához, de én bátor vagyok hivatkozni minden jelenvolt elfogulatlan emberre, s nem hiszem, hogy azok is hűtlenséggel vádoljanak, mint Ön. Hogy az én „kis felületes értesítés“-em igen sokat nem mondott el olyat, ami az értekezleten mondva volt, ami megtörtént, az igaz. Próbálja meg —N. ur, lehet-é egy értekezletről néhány sorban teljes képet adni. Én legalább nem tudok hozzá. De mint említettem, nem is az volt abban a kis értesítésben az én célom, hogy azt kimerítő tudósításnak vegye valaki, hanem hogy általánosságban csak felemlítsem vele mintegy a megtörtént értekezletet. Lehet, s talán ez bántja Önt ! hogy többen is voltak u. n. reformerek a m a k e t t ő n é l közöttünk ; de hiában, ha szavaikból nem lehetett kivennem, hogy azok, én nem tudhattam véleményüket. A sziveket és veséket csak az Isten látja. — Vagy talán azzal vétettem a történeti hűség ellen, hogy azt állítottam, hogy Makay D. ur velős beszédével maradhatósan sarokba szoritotta ama két reformer atyánkfíát ? Meglehet, hogy —N. ur másként ítélte ama beszédéről, mint én, s talán nem hajlandó beismerni, hogy M. D. ur ellenfeleinek érveivel győzelmesen megküzdött. De ez csak az ő egyéni véleménye, s mint ilyen, semmivel sem jogosultabb az enyémnél. Hijában, míg emberek leszünk, nem lehet tőlünk elvitatni azon jogot, hogy egy vagy más dolog felett egyéni meggyőződésünk szerint ítéljünk. Hogy aztán ez az ítélet helyes-é, az más kérdés. Azután az is igaz, hogy valakinek akkor is szabadságában áll érvekkeli legyőzetését el nem ismerni, midőn különben az egész világ állítja, hogy legyőzetett. Legyen az ilyeneknek az ő hitök szerint ! Nekem nincs kedvem az ilyeneket meggyőzni akarni.

Ezekután bocsássa meg —N. ur, ha soraimból huzott bal következtetését el nem fogadhatom, s a hűtlenség, s az állítólag magam javára célzó felfogás aaptalan, s a mellett gyermekes vádját ezennel visszautasítom.

Még csak anyit jegyzek meg, hogy Ön szálkát keresett az én szememben, s a magáéban nem veszi észre a gerendát. Ime, Ön az értekezletről akarja a t. közönséget tudósítani, mégpedig nem felületesen, mint én tettem, hanem ugylátszik tüzetesen, s tudósításában mégis csak úgy átvillan a dolgok felett. Csak az elnök megnyitó beszédét, M. D. indítványát (s ezt oly terjedelmesen, hogy majdnem az egész tudósítás csak ebből áll), s a fiók-egyletté alakulás kérdését említi fel. Más egyébről nem is szól. Mintha nem is történt volna ott egyéb! Bizony, ha — N. ur hűtlenséget vetett szememre azért, hogy néhány sorban nem tudtam elmondani mindent, vajjon nem inkább ráillenek-e Önre az a vád, melyet ellenem emelt?! Hiszen Ön oly szándékkal vett tollat, hogy megírja e nevezetes értekezletben előfordult s megvitatott egyházi ügyeket. És mit tön e helyett? Alig egy jó hasábon (mert a tulajdonképeni értekezleti tudósítás nem több) elmondott Ön egy pár momentumot, s azzal beszámolt(!) az értekezlet lefolyásáról. — Hjah, ez nem elég arra, hogy az értekezletnek csak olyan amilyen képét is szemünk elé tárja. A ki tudósítani akar, és pedig olyan csalhatatlanul mint Ön (mert hiszen sehol nem említi, hogy lehet cikkében tévedés, hiba, vagy más eféle), annak pontosabban kell eljárnia feladatában. Ha Önnek oly fogalmai vannak az alaposág és történeti hőség felől, mint amilyeneknek e cikkében jelét adta, akkor jobb lesz, ha a felületesség és hűtlenségről nem tart leckét ezentul senkinek, még annak sem, aki méltán megérdemli!

Isten velünk!

Cseppely, 1874. Apr. 9.

Homolya István.

Ime, ez a cáfolat az, mely előtt Ballagi ur az ő protestáns lapját nem nyithatta meg. Itélje meg a t. olvasó, van-e benne olyan „a miért Ballagi ur szerk. üzenete jogosultnak volna nevezhető.“

Ezekután immár bezárhatnám soraimat, ha azon rám nézve nagyon kellemetlen feladat nem állna még előttem, hogy a „Prot. e. és i. Lap“ főmunkatársa t. Farkas József urnak rám vonatkozó egy pár gunyoros megjegyzésére — hacsak röviden is — feleljek.

A „Prot. egyh. és isk. Lap“ 15-ik számában ugyanis, — mint tudva van — „Apróságok a „Figyelmező“ utóbbi füzetéből“ c. alatt F. J. ur egy quodlibet nevű cikket kezdett meg. Természetesen Révész Imre ural van legnagyobb baja, és még hozzá sajnálkozik, hogy a „Figyelmező“ áprilisi füzete (mert erről van szó) olyan gyenge vágásokat osztogat az u. n. reformerek ellen. R. I. ur mellett azonban, egy *) alatt tett jegyzetkésben engem is szives volt megسيمogatni, természetesen pesti kefével. Az idézett „Apróságok“ folyamában nevezte-

tesen (a 456 lap végén s a 457-dik elején) többek közt ezeket írja:
 „ ezen füzet cikkével (az áprilisi füzetet, s abban R. I. Strauszról irt dolgozatát érti. H. I.) tüzetes polemiába ép úgy nem ereszkedhetik e lap, mint a „Magyar Állam“ vagy „Religio“ ellenünk, vagy a protestantismus ellen kibocsátott cikkeivel“
 s mikor idáig ért, egy *) jegyet függeszt a sorra, s ott alól, ahol a nóta-bénéknek van helye: szórólszóra ezt írja: „Homolya István urnak az előbbi füzetben „Ungi levelek“ c. alatt megjelent cikke (a „Figyelmező“ febr.—márciusi füzetét, s abban az én I. sz. levelemet érti H. I.) szerintünk ugyanezen kategóriába esik, ezért meg fog nekünk Németh Imre n.-dobronyi lelkész ur bocsátani, ha az ezen cikket cáfoló közelebb beküldött levelét a szerkesztői fiókban hagyjuk. Homolya urnak „nemes buzgalmat lehellő sorait“ — miként azokat a „Figy.“ t. szerkesztője jellemezte, — hadd élvezze háborítatlanul a „Figy.“ olvasó közönsége.“
 Ez az egyik.

A másik pedig, mely a „Pr. e. és i. Lap“ 16-ik számában a 495-ik l. olvasható, — hasonlatos ehhez. — Itt meg, ismét R. I. urral vesződve, azt mondja keserves gunyolódási viszketegében, hogy az u. n. modern irányzattal ellenkező irányzat bővebb megismerése végett jó lesz a leendő ref. lelkészek és tanároknak akadémiákra menni, de nem Heidelberg, Zürich, Jéna vagy Leidenbe, hanem Mike-Pércsre, vagy pedig Csepelybe Homolya urhoz.“ — Ez a másik.

E két esetben megjegyzésre akarok ezuttal még pár sornyi észrevételt tenni.

Hogy az én kérdéses cikkem a „Magy. Állam“ vagy „Religio“ cikkeivel esik-é egy kategóriába, azt megítélni F. J. ur — úgy látszik — aligha lehet illetékes ember, mert ha legszelidebb szóval teszem is ki, — az elfogultság nem közönséges mértékben beszél sorraiból. Tény, hogy aki sárgaságba esik, mindent sárgának lát, s ki volna oly kegyetlen, hogy ezért megneheztelne az illetőre?! Sajnálom, ha F. ur cikkemet olyan csodálatos színben látja; de nem tehetek róla. Arról pedig biztosítom, hogy legkevésbé sem neheztelek érte! — Azt azonban bátor vagyok F. urnak kimondani, hogy igen nagyon téved, ha azt hiszi, hogy a „Prot. e. és i. L.“ protestantismus a egy és ugyanaz a valódi protestantismussal. Pedig körülbelül ebben a nézetben van, midőn a 457-ik lap elején azt mondja „ellenünk vagy a protestantismus ellen“ . . . stb.

Talán Önök teszik a protestantismust ott hárman? Lehet, hogy Önök ezt hiszik magokról, s innen az a magas, lenéző hang, mely Önöknek anyira sajátjuk, Hajh, ma sok a providentiális ember mindenfelé, s azért olyan kitünő az emberi providentia sok dolokban. De azt mégis ismerjék el, hogy jogunkban áll nem hinni

Önöknek még akkor sem, ha egyszer olyan magas tonusból beszélnek is hozzánk. Nem tehetünk róla, ha mi csak gyümölcssei után itéljük meg a fát!

Különben, közelebbről F. J. urhoz beszélve anyit mondok, hogy kár volt Németh J. tisztársannak cáfolatát ki nem adni; hadd gyönyörködtek volna benne Önök, s hadd élvezték volna boldogan a „Prot. e. és i. Lap“ olvasói. Ne törődjék Ön vele, ha az én cikkemet akárhogy fogadják is a „Figy.“ olvasói, csak az Önök szénája legyen rendben! A Mike-Pércsre vagy Cseppelybe utasító sületlen megjegyzésre pedig azt felelem, hogy én nem bánom, ha önök meg hitenceiket (remélem Pesten csak megjárja ez a szó a „theologus“ helyett) Győrbe, vagy tudom is én hova küldik is; csak kössék szívökre erősen, hogy nincsen üdvösség senkiben másban, csak Önökben, s aztán tanítsák meg őket nagy képpel beszélni „a protestantismus célja,“ „feladata,“ „hivatása“ s más ilyen kedvelt témákról, beszélni per longum et latum, és ami fő virágosan, mert a „lelkek immár kiszáradtak!“

Végül kinyilatkoztatom, hogy F. J. urral, s általában a „Prot. e. és isk. Lap“-pal mint eddig nem volt, ugy ezután sem leend szándékom polemizálni. Most is csak azért szólaltam fel, hogy a rám vonatkozó nótabénék visszautasítása mellett, alkalmam legyen kimondani egyszer mindenkorra, hogy Farkas Józsefural, valamint a „Pr. e. és i. Lap“ több főembereivel komolyan szóba állani nem fogok addig, míg keserű személyeskedésig menő epés irmodorukkal fel nem hagynak. Ha tetszik nekik: folytassák ezt a munkát; én részemről elveszettnek tartánám azt az időt, melyet személyeskedő polemiákra kellene fordítanom. Aztán eszembe jut az a bölcs tanács, melyet egyik nagy nevű theol. tanárom iskoláim bevégezte előtt kevéssel nekem eme szavakban adott át: Sok kellemetlenségtől meg fog Ön szabadulni, ha félbehagyja disputációját bárkivel és bárhol is mindanyiszor, valahányszor észreveszi, hogy ellenfele nem akarja Önt megérteni!

Engedjék meg Önök nekem, hogy Önökkel szemben is követhessem ezt a becses tanácsot.

Isten velünk!

Fogadja Nt. Szerkesztő ur szíves üdvözetemet.

Homolya István,

Cseppelyi ev. ref. lelkész.

Tér szüke miatt kénytelen valék ezuttal a második levél mellőzésével egyenesen a harmadikat közölni, — és ezzel egyszersmind a felforgó ügyben a polémiát én is bezárandónak tartom; sőt általában is kérem e folyóirat iránt részvétellel viseltető lelkésztársakat és egyebeket, hogy mi, amennyire csak lehet tartóztassuk meg magunkat attól, hogy a mi mindennapi kenyerünk is az utálatos személyeskedő polémia legyen.

Szerkesztő.

Különfélék.

Luther Márton a nagy reformátor, Verbőczy István asztalánál.

A nagyhirű Verbőczy Istvánnak igen kitünő és pedig vérengző szerepe volt hazai reformációnk története folyamán, noha erről, a mi magyar protestáns egyháztörténelmi irodalmunk egészen az újabb időkig mélységesen hallgatott. Dévay életrajza folyamán azonban, már felemlíték néhány érdekes adatot Verbőczyről, azt is pl. hogy ő, mint II. Lajos magyar király követe vagy orátora jelen volt Wormsban 1521-ben azon németbirodalmi gyűlésen, amelyen Luther a nagy reformátor, oly nagy-szerűen bizonyosságot tett az igazságról. Annak azonban csak az újabb időkben jöttem nyomába, hogy Verbőczy és az ő magyarországi követ-társa Balbi Jeromos pozsonyi prépost egy napon asztalhoz hívták magukhoz Luthert, és Luther meg is jelent. Ezen adatra engem Elze Tódor ur figyelmeztetett, a velencei evangélikus gyülekezet buzgó és tudós lelképásztora Olaszországban. Elze ur ugyanis, a reformáció történelmi forrásait kutatván és tanulmányozván, már ismételve volt szíves hozzám fordulni némely magyar dolgok feletti felvilágosításért. Így legközelebb Verbőczy és Balbi felől tudakozódott s miután a kívánt feleletet megadtam, ő mintegy szíves viszonzásul ezt írja nekem a többek közt: „Verbőczy és Balbi egy napon asztalhoz hívták magukhoz Wormsban Dr. Luther Mártont és őt ez alkalommal megtéríteni próbálták; miután azonban ez nem sikerült igen keményen nyilatkoztak ellene s a császár és annak udvara ellen.“ stb. Mindez csak mintegy előlegesen s történelmi kuriózumul legyen általunk ezuttal felemlítve. Majd későbbem többet! Vajha azonban addig azok, akiknek módjokban van, minél bővebb nyomozást és „tudományos vizsgálódás“-t inditanának Verbőczynek a reformációhoz és Lutherhez való viszonya ügyében. Mellékesen s mintegy pótló tájékozásul megjegyzem, hogy Luther élettörténetének egyik előttem fekvő naplója szerint, Luther 1521. apr. 16-dikán délelőtt 10 órakor érkezett Wormsba egy nyílt kocsiban; — april 26-án délelőtt 10 órakor pedig már kiindult Wormsból.

Szerkesztő.

Livingstone és Strausz.

A legmagasztosabb célokra a legmagasztosabb eszközökkel törekvő „Evangélikus Szövetség“ angol havi közlönye az „Evangelical Christendom“ így jelzi fent címzett két nagyhirű férfiú halálát:

Livingstone tudor halálában a világ és a ker. egyház egyképen pótolhatlan nagy veszteséget szenvedett. Egy az emberiség és a vallás ügyében folyt élet hősi önmegtágadás és személyes önfeláldozással oly mérvben gazdag, melynek az újabb korban is alig van párja, nem várt zárkővéhez jutott. De művei túlélték őt. Aránylag rövid pályáján ő többet végzett, mint számos mások épen a philantrópok közül, kik az emberi élet és munkakör rendes határáig eljutottak. Ő nyitott fel a polgárisodás és felvilágosodás áldásainak egy roppant területű földet, mely

másképp korszakokon át a legalsóbb vadorság (barbarismus) és kegyetlen rabszolgaságnak volt martaléka. Főleg mint uttörő munkált ő, de ép ily munka a legnehezebb és tisztelendőbb. Az övé az ön-lemondás élete vala, a lehető legmagasb alakjában nyilatkozó. Halála gyors elhatározásnak tulajdonítatik: állomásán maradni és sikeres kezdeményezéseinek teljes tovább vitelében fáradozni. Többen sajnálják, hogy Stanley általi fellelésekor legalább kevés időre, vissza nem tért Angliába, hol szívélyes melegséggel fogadtatott volna. De ő másképp választott s műve folytatásának esett áldozatul. Művének gyümölcseit nemzedékek szedendik s méltó hálával járulnak emlékeztetéséhez.

Gondolatunk természetes, bár fájdalomteljes átmenettel fordul az afrikai nagy felfedezőtlől egy európai híró íróra, ki nem rég hunyt el.

Strausz Dávid Frigyes élete vezérelveit, céljait és eredményeit tekintve, éles ellentétben áll Livingstone Dávidéval. Mindkét férfinak nevelése, született tehetsége és erélye volt; mindkettő birt alkalmas s a világ javára szolgálható képességekkel; de míg az egyik az emberi ismeret terjesztésére s az emberek legmagasb érdekei előmozdítására fordította tehetségeit, — a másik arra használta tehetségeit, hogy elvegye hitelét a legmagasb értékű ismeretnek, megtámadja az igazságot, mely egyedül teszi a népeket szabadokká és örök homály leplet terítsen azok jövőbe való minden kilátásaira. Strausz is mint Livingstone vallásos munkára rendeltetik s 22 éves korában lelkészszé is avattatott egy lutherán gyülekezetben, — de oly álláson jutván, hogy másoknak kellett volna olyat tanítani, melyet maga nem hisz, lemondott nem sokára a lelkézi hivatalról s a bölcsészet tanulmányára adta magát. Ismeretani szemléleteinek eredménye a hírhedt „Jézus életében“ 1835. jelent meg. E művében nem csak az új szövetségi evangéliomot rohanta ő meg, de az ó szövetségben foglalt theismust is. Az isteni lényt szintugy mint az emberek megváltóját hitregei létezésüknek nézte. Strausz érveinek teljes célja és iránya azt igazolja, mit jelenleg mind a keresztyének, mind a szeptikusok általánosan elfogadnak, hogy a pusztá deismus semmiféle rendszere sem fog soha és egy nemzetnél sem egyetemes hitté válni. Ha az emberek visszavetik Istennek teremtményeihez tett kijelentése eszméjét, csakhamar oda jutnak, hogy magába Istenbe se higyének. Ellenben ha Istenbe hiendének, el kell fogadniok, mint természetest és valószínűt, hogy neki ki kellett jelentenie akaratját és végzetét teremtményei iránt. Strausz tanítmánya oda irányult, hogy az emberek hitét a természeti ép ugy mint a kijelentett vallásba, felforgassa.

Közli: B. F.

Egypár adat Strausz hatásáról. stb.

A „Christenbote“ folyó évi 14-dik számában Koller bécsi lelkész következő eseményt adja elő: Dr. Greith sz. galleni püspök, még székesegyházi dékan korában beszélé, hogy neki az 50-es években egy gyilkost kellett vesztőhelyre kísérni, akit a szent galleni törvényszék lefejeztetésre ítél. A rab nagy bünbánatot mutatott s nemcsak a lelkész, hanem a bírák előtt is ismételve nyilvánította, hogy őt Strausz művének hatása vezette a gyilkosságra. „Amint ugymond, elolvastam e művet —

a Jézus életéről, — hitem megtört, lelkem ösmérete eltompult és magamat mindenféle tette feljogosítva éreztem. Nyíltan vallom, hogy az én végsorsom oka Strausz volt.“ De emlegetnek mostanában a külföldi lapok egészen ellenkező hatását is Strausz művének. Igy pl. a Kirchenfreund folyó évi 4-ik számában, azt írja egy tudományosan művelt egyén, hogy ő ifju korában, a keresztyénségtől teljesen elszakadt és nyílt istentagadó volt. Amint azonban Strausz művét rendkívüli figyelemmel elolvasta, azon meggyőződésre jutott, hogy ha már egy kitünő író éles elméjének is, ily nagy fáradságába került mythusként tüntetni föl az evangyeliomi történeteket: akkor csakugyan sokkal természetesebb egyszerűen hinni ezen történeteket, ugy amint megírva vannak. „Több mint 30 éve annak, ugymond, hogy ezen meggyőződésre jutottam, azóta a szentírást folyvást komolyan tanulmányoztam, a keresztyénség mellett és ellen sokat olvastam és gondolkoztam, s az evagyéliomba vetett hitem, évről évre folyvást erősödött.“ — A Christenbote f. évi apr. 12-diki száma az uj-yorki Luth. Herald után Strausznak egy 1830-dik évi egyházi beszédét ösmerteti, mely ezen vezérigékről szól: „az ég és föld elmulnak; de az én beszédim semmiképen el nem mulnak.“ E beszédet, mely nyomtatásban is rögtön megjelent, ily című füzetben: Feier des dritten Secular-festes der Übergabe des Augsburgischen Confession, auf der Universität,“ a tübingeni vártemplomban tartá Strausz mint ifju káandidatus, és e beszédben még, a leghatározottabb hívő állásponton találjuk őt.

Könyvismertetés.

1.

Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon. (a magyarországi prot. egylet által 300 frttal jutalmazott pályamunka). Irta Szeremlei Sámuel. Budapest, 1874. Kiadja a magyarországi prot. egylet. 113 l.

Czímzett könyvet sem bírálni, sem ismertetni nem akarom. A bírálók napjainkban többnyire nagyon ránczba szedett homlokkal, csaknem irodalmi dictátorsággal kezdenek beszélni: én ily positurát és hangot nem igénylek magamnak egy irodalmi férfi irányában sem. Ismertetésnél a könyv tartalmát kellene összefüggő vázlatban felmutatnom, a jellemzőbb és kiválóbb helyek kiemelése mellett. E munkát is örömet bízom másokra. Én egyszerűen azon benyomásról kívánok számot adni, melyet a címzett munka átolvasása nálam tett s ahhoz képest némely nézet nyilvánítására veszek magamnak szabadságot.

Szerző munkája érdekes olvasmány, e nemű irodalmi termékeinknek jelesbjei közé tartozik. Kitünik belőle szerző gondos tanulmánya a statisztikai és történelmi adatok gyűjtése körül, a körmönfont gondolkozás, az objectiv írói álláspontra való törekvés, az anyag feldolgozása körül művészi érzék és szellemdús felfogás. E néhány sorban azt hiszem, sikerült kiemelnem a munka érdemeit. Egy igazán csinos essay az egész, melyet a rajta itt ott elvonuló sötétebb életnézet mellett is, tekintve, hogy bár népünk nemzeti jellemét élesen marquirozza, s tán azt is sajátlagos

nemzeti vonásnak tekintí, a mi köz minden néppel a cultura ugyanazon fókán, — de sok komoly igazságot is mond el, melyet bárki nemcsak érdekekkel, de haszonnal is olvashat. Legyen tehát általam üdvözölve a derék szerző.

De engedje meg egyszersmind, hogy némely észrevételeimet s tán kifogásaimat is elmondjam. Teszem ezt azért, mert úgy vagyok meggyőződve, hogy a bár egyéni, de jóakaró nézetek nyilvánítása, még ha azok mindenben a szerző helyeslésével nem találkoznak is, visszatetszéssel fogadtatni nem fognak, sőt a szerző irányában is meglehet némi szolgálatot teljesítenek.

A munka inkább címének, mint az egylet által kitűzött pályakérdés megoldásának felel meg. És ez, úgy látszik, a pályabírálok figyelmét kikerülte; mert különben azt jelentésökben észrevételül tenni aligha mulasztják el.

Szerző három fejezeten keresztül 'a vallás erkölcsi és társadalmi életet körvonalazza hazánkban 1848 óta. Kiterjeszkedik igen sok apró tüneményekre, a nélkül azonban, hogy fontosabbakat ki ne hagyott, és némely tényezők kellő méltatását ne mellőzte volna. Így nevezetesen a nazarenismusról, a mi pedig fontos jelenség vallás erkölcsi és társadalmi életünk mezején, épen nem szól s csupán egy jegyzésben fordul elő annak odavetőleges felemlítése. Pedig e tünemény belsőleg összefügg vallás erkölcsi közéletünkkel s bármint ítéljük róla, újjal mutat létező kóranyagra. Sajnálom, hogy szerző figyelmét e pont kikerülte; annak lélektani felfejtése nem kis mértékben vezethetett volna a kórállapot javításának eszközeire.

El tudom képzelni magannak szerző helyzetét azon testület irányában, mely a pályakérdést kitűzte, és a melynek foruma előtt kellett a pályát megfutnia. Nem tudom, ezen helyzetnek, vagy más körülménynek kell-e tulajdonítanom, hogy az irodalmi közegeknek a vallási életre irányzott működését kellő figyelemben nem részelteti; annak nemcsak tüzetesebb boncolásába, de mégcsak kimerítő jellemzésébe sem bocsátkozik; azt vallás erkölcsi közéletünk belsőbb érlüktetésével összeköttetésbe nem hozza, ezen összeköttetés szálait ki nem mutatja; — pedig legalább én azt vártam szerzőtől s megvallom, sajnálom, hogy e tekintetben felfogását s gondolkozását rejtve hagyta az olvasó előtt. Kényes pont ez az igaz, és sok haragos feljajdulásos kra adhatott volna alkalmat; de az írói objectív állás teljessége, melyre a törekvés meg is van szerzőben, de a kivétel még úgy látszik, hiányzik, nézetem szerint e kérdéssel való megküzdést is feladatai közé sorolta szerzőnek. Ő azonban e kérdés elől, néhány oda vete tt halvány vonással, kitért.

Értem én itt különösen a Prot. egyh. és isk. lapot és ezen Figyelmezőt. Szerző a prot. lap küzdelmeit az egyházalkotmány kérdése körül kimerítőleg adja elő s helyesen méltányolja; de annak az u. n. orthodoxia ellen éveken át folytatott rendszeres harcát kellőleg ki nem emeli; pedig e harcfolytatásnak volt befolyása vallás erkölcsi életünk alakulására. Ezt nézetem szerint ki kellett volna mutatnia szerzőnek. Én ugyan azon befolyást sajátképeni vallási életünkre nézve, előnyösnek valamint nem tartottam, úgy most sem tartom: azon lapnak hittani irányát s még inkább mondhatni a legujabb időkig folytatott harczmodorát az egyház vallási életének regenerálására nézve, a magam részéről tévesztettnek tekintem: de meglehet, hogy tévedek s velem

együtt mindazok, kik hasonló gondolkozásban vannak, meglehet, hogy nem helyesen ítéljük meg, v. legalább ítélem meg nevezett lapnak valósi befolyását, irányát és modorát. De épen ezért vártam e részben szerző nézetét, fejtegetését, indokolását, a mi munkájának nem épen másodrendű passusát képezte volna. Egy önálló munkában a véleménynyilvánítás mindig nagyobb erkölcsi horderővel bír, mint a polemia lár-mája között egyheti életre megszületett bármely hirlapi cikk soraiban. Vártam, hogy szerző a Prot. lap működését e tekintetben vagy helyesli, vagy kifogásolja, s mind két esetben kellő és nyomos indokolása mellett a pártok állását közelebb hozza egymáshoz, vagy legalább elősegíti azokra nézve az önismerés nehéz munkáját, a mi már magában véve nagy nyereség lett volna egyházi életünkre nézve. Szerző munkája azonban ezen várákozásomat kielégítetlenül hagyta. Nem kecsegtetem ugyan magamat azon reménnyel, hogy szerző a Prot. lap irányában velem egyezőleg nyilatkozott volna: de azt hiszem, beható ítélő erejénél fogva talált volna abban is kifogás alá eshető mozzanatra; s kérdem, ezzel is nem tesz-e már hasznosabb szolgálatot, mint a csendes hallgatással. Hiszen a nem ellenséges kézből jövendett tanács csak annál bizonyosabban számíthatott volna elfogadásra. Ha pedig sikerült volna a Prot. lap irányát, modorát s befolyását minden tekintetben igazolnia: én részemről szívesen hódoltam volna a jobb meggyőződésnek.

A „Figyelmező“ felett is röviden halad át szerző munkája. Méléntánlyással ismerem el, hogy szerző az orthodoxiát nem üti — veri, gúnyolja és mocskolja, mint ezt szokása tenni sok szabadelvüsködő cikk-írónak, — ő e tekintetben is az író erkölcsi álláspontján megmaradt, sőt a vallásról, melynek különben szolgája is, általában bensőséggel és melegséggel szól: de nem hallgathatom el, hogy a „Figyelmező“ irányában az objectiv igazságszolgáltatás magaslatáig nem emelkedett. Csak ugy emliti azt, mint valamely ephemer irodalmi vállalatot, hogy a nomen-claturából ki ne maradjon; s nem veszi tekintetbe, hogy annak mint egy országos egyházi párt közlönyének hatása már csak azon tekintetben is nem mindennapi, a mennyiben az ellenpárt irányát mérsékli. Nem veszi tekintetbe, hogy e közlöny egy maga mennyi ellennel, mily határozottsággal és erős fegyverekkel küzd, és hogy egyházunk szétmállása ellen mily buzgalommal működik, s a hitélet és az egyházi tudat élesztésére mily befolyással volt és van. Nem állítom én, hogy e közlöny ellen is ne lehessenek kifogások; erős pártküzdelem hevében ritkán lehet bármelyik félnek is kissé a kijelölt célon túl nem ragadtatnia: de ha már szerző a Figyelmezőről többet nem kívánt mondani, mint azt, hogy „az orthodoxia egész türelmetlenségével küzd a reform irány hívei ellen“, miért nem jutott eszébe, hogy a szabadelvüségnek, a reform iránynak is meglehet türelmetlensége, és ebben a Prot. lap éveken keresztül eléggé kézzel fogható példákat szolgáltatott! A „Figyelmező“ keletkezését, mint nem egyszer mondtam ellenvéleményűek előtt is, áldásnak tekintem egyházunkra nézve.

Elég az, hogy szerző ezen pontokat mellőzte, a valláserkölcsi élet rajzolatánál a modern irány és orthodoxia küzdelmének tüzetes kifejtésére, jellemzésére, még kevésbé bírálatára s befolyásának kimutatására ki nem terjeszkedett; — s így munkájában épen azt a tért hagyta fel-

dolgozatlanul, mely annak egyetemesebb, áthatóbb és maradandóbb befolyást biztosított volna egyházunk vallási és társadalmi életére.

Hogy szerző a prot. egyletről melegen, nagy előszeretettel emlékezik s azt úgy üdvözli, mint a vallási ébredésnek egyik legszebb gyümölcsét; ezt itt minden megjegyzés nélkül kívánom a magam részéről hagyni, csupán annyit érintvén, hogy nem minden társulati mozgalom, mely az egyházi téren jelentkezik, mutat egyenesen vallási ébredésre; ennek az egyéni szív belső hitvilágából, ama felsőbb s láthatatlan valóság iránti szent önmegadás érzelméből kell támadnia: és hogy ilyen értelemben korunkat a vallási ébredés korának mondhatjuk-e? ennek eldöntését az olvasó belátására bízom.

Végül, ha kicsinykedésnek nem tekintetnék, megemlíthetném azt is, hogy szerző, ha már az egyház és iskolára tett nevezetes áldozatok sorozatát akarta egybeállítani, bár említi e tekintetben adatainak hiányos voltát, jó lett volna, a mennyire lehető vala, a Prot. lapnál szélesebb körben is széttekintenie; mert sok nevezetes áldozatok feljegyzése, a mi pedig a prot. tudatra emelő lehet, maradt ki. Így, hogy többet ne említek: Nagy-Kőrös város 1848 után alapított a gymnasiumra 3250 ftnyi évi segélyt, elemi iskolákra egyszer mindenkorra 30,000 frtot, és 6300 ftnyi évi segélyt s ezen felül Patai Sámuel a képezdére 200 hold földet hagyományozott; — mind jelentékeny áldozattételek a ref. egyház oltárán.

Munkájának utolsó, negyedik fejezetében szól szerző „a javulás és hanyatlás okairól.“ Ez volna sajátképen a kitűzött pályakérdéshez képest a munka tulajdonképi feladata. Itt vártam gyökeres, lényeges és kimerítő javaslatokat vallási életünk lehető emelésére. Magának a pályakérdésnek is, mely egyébiránt nem a legszerencsésebben volt formulázva, e vala célja; erre kívánta a pályázatot provocálni.

Nem legszerencsésebben van a pályakérdés formulázva; mert olyan forma tétel van benne, mintha a vallási élet „javulása,“ vagy inkább emelkedése s a kór állapot megszűnése egyedül a lelkipásztori működéstől függene. Távol vagyunk ettől. A vallási élet emelkedésének ha bár fő, de nem egyedüli tényezője a lelkész. A lelkészen felül ott van a presbyterium, az egyházmegyei és kerületi gyűlés, ott vannak a theol. seminariumok és ott van a zsinat. Ezek mind tényezők, és tényező különösen a vallási irodalom s maga a vallás objective tekintve. Én azt hittem, hogy bár a pályázati kérdés kissé elszűkítve volt adva, a szerző ki fog terjeszkedni javaslataival a vallási emelkedés minden tényezőire s előadja mit kellene mind ezek körében tenni, változtatni, vagy helyreállítani. De szerző nem csak ezt nem tette, sőt a pályakérdés sajátképi célját is némileg megkerülve, inkább csak a munka címének megfelelőleg, a vallás erkölcsi és társadalmi életet rajzolja hazánkban 1848 óta.

Mond ugyan némely körjavító módokat p. o. hogy a lelkész az iskolára fordítson minél nagyobb gondot, és lelkési tisztének igyekezzék minél inkább megfelelni: de ezek oly általánosságok, melyekkel a baj specialis gyógyítását alig eszközölhetni. Hogy a népes gyülekezetekben az egynél több lelkésznek számára elküldött gyülekezeteket kellene alkotni: ez mind jó, de csak a baj felszínén lebegő orvoslát. Szerettem volna, ha szerző, kinek erős ítései tehetségéről, gondolkozó lelkéről, gondos tanulmányáról, és írói képességéről oly örömet vagyok meg-

győződve, és a kit oly örömmel szemlélek egyszerű lelkészi sorainkban, kissé mélyebben mert volna bocsátkozni a baj megorvosolhatására nézve javaslataiban s elmondta volna, mi lelke mélyében van. De ő itt csak a felszínél maradt, mintha máskorra tartotta volna fen e tekintetbeni nézeteinek s javaslatainak nyilvánítását; vagy mintha még nem biznék meggyőződéseiben s váluton érezné magát.

Tisztelem benne a tartózkodást, és várom, hogy még az idő, belső tapasztalás és az elmélkedés sok dolgot fog előtte más világitásba helyezni; — oly férfi, mint ő, ki az igazság őszinte keresésének útján elindult, ha még most az emberi tekintetek korlátain nehéz is áttörünk, de előbb utóbb az igazságot meg is találja, és sokakat fog az urhoz visszavezethetni.

De engedjen meg szerző, ha egyéni nézetként megemlítem, miszerint munkájának ezen negyedik részében kevesebbet ad, mint a menynyi a gyökeres javulásnak, a hitélet felébredésének eszközlésére kívánatlik.

E résznek legnevezetesebb szakasza az, melyben az egyházi fegyelemről szól. Egyházkertületünk által én is e tárgyhoz a munkáló bizottság tagjai közé voltam kiküldve. Próbáltam is az elveket megállapítani; de mivel minden orthodoxiám mellett is a vallás és lelkiismereti szabadságnak mindig híve voltam és vagyok, s azt hiszem, jó lélekkel mondhatom, hogy orthodoxiámnak több türelme van, mint sok modern hívő szabadelvűségének, nem láttam az egyházi fegyelmet §-okba önthetőnek, s az egyházi rendőrséget csak oly mértékben is felállíthatónak, mint azt egy némely küldöttségi tagtársam, ki pedig a szabadelvűek első sorában fénylik s a prot. együletnek kiváló tagja s nekem személyesen tisztelt jó barátom, tervezni jónak vélte. Vallás tekintetében az egyéni szabadság legnagyobb mértékben méltánylandó. Tehát minden tartózkodás nélkül ki merem mondani, hogy szerzővel az egyházfegyelem kérdésére nézve elvileg teljesen egyetérték s szolgálatot tett vele, hogy ezen nézetét indokolva kifejtette.

Azonban hogy kellene a vallásosságot az egyénben és társadalomban feleleveníteni, vagy nagyobb ténylegességre emelni: itt a dolog mélyéig szerző hatni nem kíván. Csak a föld felső talaját forgatja meg, hogy ne mondjam, karcolja meg, de mélyebben az ekét, hol a baj gyökeréig hathatna, nem bocsátja.

Nézetem szerint úgy az egyéni, mint a közzvallásos életre nézve nem közönyös dolog, hogy orthodoxia v. modern vallás tanítassék-e s nem közönyös dolog az sem, hogy melyik alapon akarjuk a vallásos élet romjait felépíteni. S nem lehetek szerzővel teljességgel azon nézetben, hogy a gyülekezet vallási életére nézve mindegy a lelkész orthodox-e, v. modern theologus. Megjegyzem itt, hogy ezen ellentétes elnevezést, mint készen találtat használom itt, bár theologiai irodalmunknak meglehetősen gyermekkorára mutat, hogy mindent, mi nem modern gondolkodás a vallásterén, egyszerűen orthodox névvel nevez; pedig az ezen közös név alá foglalt táborban a véleményekre nézve még sokféle árnyalat lehet s lapirodalmunk az „orthodox“ nevezetnek szabatos meghatározását sem adta eddig elé, hanem a mi neki nem tetszik, a mi pozitív, a mit decretirozni akar, azt mind orthodoxnak nevezi. Ha e nevezet általában a modern v. reformirány mostani hiveitől eltérést kívánja

jelezni: én részemről minden scrupulus nélkül hordom azon nevezetet s nem félek, hogy az én Úram és Istenem előtt, ki a szívek mélyébe belát és mindeneket igazságosan megítél, azért valaha elpirulnom kelljen.

Hogy mindegy volna a gyülekezet vallási életére nézve, vajjon a lelkész orthodox v. modern szellemben és irányban tanít-e? ez végelemzésében azt tenné, hogy a vallásos életre nézve a hit tartalma egészen közönyös. Ezt pedig senki nem állíthatja. Nézetem szerint a vallásos élet első helyen magától a vallástól, és így a hit tartalmától függ. Eziránt kell előbb utóbb tisztába jönnünk, e kérdést odábozhatjuk, de meg nem szüntethetjük, e kérdést előbb utóbb meg kell oldanunk, még ha egyházunk testének széttagolásába kerülne is. Tisztába kell hoznunk, hogy a vallási életet a modern hitnézetek alapján lehet-e s kell-é megeleveníteni, vagy az u. n. orthodoxia, helyesebben a tényleges keresztyénység alapján, v. mind a kettőnek szerencsés egyeztetésével. Errenézve minden gondolkozó főnek kétségkívül megvannak nézetei s megvannak bizonyosan szerzőnek is; — de miért nem nyilvánítá azokat, holott a mit a három fejezetben előadott, az mind csak ennek előzményeül szolgáló?!

Az én véleményem az, hogy nekünk a vallási élet emelése tekintetéből ha $\frac{1}{4}$ -ed részben reformra, $\frac{3}{4}$ -ed részben restitúcióra van szükségünk; az egyéni és társadalmi vallási élet hanyatlásának oka a hiterejének meggyengülése, mire a modern irodalom kitűnő mértékben conferált. Holmi speculativ nézetekkel játszik a modern irodalom; de azon nézetek nagy általánosságuknál fogva mindent és semmit sem mondván, a hitnek positiv tartalmát nem képezhetik; azokkal a társadalmat a vallás útján vezetni, az egyént boldogítani nem lehet; azoknak alapján az egyház léte, s ez idő szerinti intézménye mint nem a lét szükségének megfelelő jelentkezik s állandóan fen nem tartható; azon nézetek alapján egyház, papság, theologiai intézetek, és vallás csak illendőségi szempontból maradhatnak meg egy időre. És ezen nézetek le vannak a nagy közönség kebelébe csatornázva, úgy, hogy még a liberalis lelkész igehirdetését is a közönség egy része már ezen kétely kérdésével kíséri: mire való ez? A hit legszentebb tárgyai iránt rokkant meg a meggyőződés a templomi és tanári szószékeken, az irodalom nagy részében, és a közönség kebelében: — és nézetem szerint ez a vallási, a hit élet hanyatlásának legfőbb, legmélyebben gyökerező oka.

Ki javítani akar, e bajon segítsen. Új szívet és új lelket kell fent és alant teremteni. Ezt a kérdést kell pártszenvédély nélkül az irodalom gondolkodó férfiainak taglalniuk. Nézzünk a kérdésnek nyíltan a szemébe s vagy azt mondjuk, teljes meggyőződés erejével, hogy egyházunk tanítása nem ámitás, vagy pedig, ha a vallás igazságai csak csupa szó-játékok, de nem positivítások, és ha a modern theologia mindent elpárologtató felfogásának van igazsága: akkor lépjen le egyházunk az eddigi piedestálról s ne beszéljünk vallási életről az eddigi százados szólásmód szerint.

Nézetem szerint itt áll a dolog. Ez a meggyőződés nélküli ingatag állapot, mely korunk vallásosságát jellemzi s mely nem egyéb, mint maga a vallásosság hanyatlása, sokáig fen nem tartható. A tisztázási és meglehet a kiválási processus előbb utóbb bekövetkezik; jobb, hogy annak teljesen öntudatosan menjünk elébe. Tisztázza az egyház, mit hisz:

és azonnal lesz a hit életnek, a vallásosságnak alapja. Most mikor egyfelől az egyház tanai mind kétségbe vonva vannak: a legtöbb igehirdető, kinek erős meggyőződése hiányzik, azt sem tudja, hogy álljon meg gyülekezete irányában.

Én a javulást csak a tényleges keresztyénség érvényesítésében látom, abban, hogy az igehirdetők hittől lobogva s lelkesedve tanítsanak, hogy a hit tárgyai újra az egyesek tudatába öleltessenek be s a mi reformra van szükségünk: az ne egyik v. másik német theologus v. philosophus munkája után, hanem a szentkönyv tanítása nyomán, a keresztyénség szelleméhez képest, a hívő lélek szükségének megfelelőleg jelöltessek ki a gondolkozó és tudományosan képzett elmék által. Az e körüli elmélkedés és fejtegetés lett volna egyik legháládatosabb thema szerzőre nézve, — de ő ezt munkájában alig érintette, csaknem mellőzte. Hogy vélekedik ő? vajjon szerinte az orthodoxia, vagy a modern hitnézet, vagy a kettő együttvéve emelheti-e vallásos életünket? ezt neki okvetlenül tüzetesen kellett volna fejtegetnie.

Ebből folyólag szólhatott volna azután a presbyteriumok, lelkészek, egyházi magasabb gyűlések, sőt még tán a zsinatnak is teendőiről irányáról, munkássági köréről; s nyertünk volna részletesebb és behatóbb tervezeteket, mint a minőt szerző nagy általánosságban megemlít.

És ha szerző, a kérdésnek ezen mélyibe is belebocsátkozik: akkor lett volna munkája nem csak pályanyertes, hanem zilált vallási életünkre nézve is elhatározóbb irányu és befolyásu,

Ezek azonban csak az én egyéni nézeteim, melyekkel a munka jelességéből, irodalmi értékéből semmit levonni nem akartam, s nagy megnyugtatósomra fog szolgálni, ha szerző csak némi részben is méltányolja észrevételeimet, ha azokat nem bírálói fontoskodni akarás kifejezései, hanem azon őszinte tisztelet nyilvánulása gyanánt veszi, melyel személye és képzettsége iránt viseltetem.

És épen ezen föltevés kikérése mellett, sértés veszélye nélkül vélem azon nézetemet kimondhatni, hogy bár a munka címének megfelel, a prot. egylet, pályakérdésének azon részét, hogy mi módon lehetne a vallási életet egyházunkban emelni? minden tartózkodás nélkül újabb pályázatra tűzheti ki; és nem kétem, hogy szerző azon kérdésre is, ha azt fogja szemei előtt tartani, épen oly szellemduosan fog megfelelni, mint az erkölcs-vallási és társadalmi élet rajzolásának kérdésére nagyrésztben megfelelt.

Filó Lajos.

2.

Az ujszövetségben előforduló oly idézetek, melyek az ó szövetségből vétettek, fő vonatkozással Dr. Böhl E. bécsi hittanárnak „Forschungen nach einer Volksbibel zur Zeit Jesu“ stb. című művére,

(Folytatása és vége.)

Böhl irodalmi munkássága némileg már elébb említve volt, s itt még hozzá csatoljuk, hogy 1866-ban a 2-ik helvét hitvallást 300 éves

fennállása után újra kiadta, hozzá egy előszót irt, melyben több lapot szentel a confessio Magyarországon való elfogadásának, hozzá csatolván egy pár magyar reformátor Bullingerhez irt, s addig kiadatlan levelét (confessio helvetica posterior olim ab H. Bullingero conscripta, nunc denuo ad fidem editionis principis anni Di. 1566, ubi anni 300 sunt elapsi, ad memoriam helv. conf. pie recolendam edita; variis lectt. ed. A. 1868, appendice, qui literas Hungarorum ad Bullingerum datas continet et praefatione adjectis. 1866. Bécs Braumüller. ára 1 frt. 20 kr.) E könyv a maga idejében meg volt említve A „prot. egyh. és isk. lap“ hasábjain. E műve előszavában és függeléke által a magyar reformátusok iránti rokonszenvét fejezi ki, mit egy ideig általa szerkesztett „evang. Sonntagsbote aus Österreich“ című lapban is többször tett; s kifejezést adott és ad még ma is arról magyarországi-s különösen magyar ref. hallgatóival szemben, kik maguk legjobban tudják, hogy minő hálával tartoznak iránta ugy általában, mint saját személyünket illetőleg; — ki a magyar prot. egyház iránti rokonszenvét a mult évben is fényesen megmutatá, midőn majdnem egyedül az ő rögtöni közbenjárása következtében nem lépett életbe az osztrák kultusminiszter azon rendelete, mely egy néhány Lajthántui egyházfő felszólalása következtében a bécsi cs. k. ev. theol. fakultásnál levő 20 szabad asztal és 15 cs. k. kegydíj élvezéséből, a magyarországi theologusokat kizárni akarta. Méltán szavazhat Böhlnek, a jó eredményű közbenjárásáért köszönetet az egész magyar prot. egyház.

1868-ban ismét egy jubilaris füzetkét adott ki a dordrechi zsinatról (Die Dordrechter Synode. Detmold.)

1871-ben neveléstani előadásait adta ki „allgemeine Pädagogik“ cím alatt, melyet Révész Imre ajánlott rövid ismertetésben a „Figyelmező“ 1872. Jan. — Febr. kettős számában, melyről valamennyi külföldi lap, ugy prot. mint római részről a legnagyobb elismeréssel és dicsérettel nyilatkozott, s melyről egy tengeren innen és tul egyaránt ismert hittanár nem egyszer mondá előadásain: csak egy oly neveléstani ismerék, melyet melegen ajánlhatok minden tanítványom, minden lelkes és szülő kezébe, mely helyes alapelveken nyugszik, s helyesen van kivive — s ezt bécsi ref. hittanár Böhl írta.“ (van Oosterzee.) — E neveléstani oly tetszést aratott Alice darmstadti herczegnő előtt (ki udvarában téli estéken Strausz által szokott magának felolvasásokat tartani) — ki benne azon elveket és módokat látta papírra téve, melyeket maga is követett gyermekei nevelésénél, — hogy egy átiratban fejeztette ki író előtt magas tetszését és elismerését.

De Böhl, miután legnagyobb kincsének a könyvek könyvét, a bibliát tekinti, ezt akarta és akarja behatólag tanulmányozni, s különösen a gyakran elhanyagoltatni szokott ó szövetséget, s így nagy szorgalommal tanulmányozta a keleti nyelveket s azon régebbi és újabb írókat, kik e téren elismeréssel működtek. S hogy már fiatal korában mennyire haladott e téren azt megmutatta fenn idézett „Zwölf mess. Psalmen“ című művében, melyhez egy alapvető christologiai bevezetést csatolt. A 25 éves ifju e művében elég éretten lépett a theol. publikum elé.

Hosszas kutatások után ismét bibliai tanulmánnyal lép a világ elé fennidézett „Forschungen“ című művében, melyben a fennebb felmerülő kérdések és talányok megoldását akarja adni. Vannak ugyan egyes

tételei, melyek a felsorolt adatok nyomán is csak hypothezisek, a menyiben magok az adatok is hypothetikusok (pl. az Aristeos levele.) de ha az alaphypothesis elfogadható jobb hiányában és biztosabb adatok nem létezésében, ugy előre ki kell mondanom, hogy író e műve által oly problemákat old meg, melyek megoldása nélkül az új szövetségi hermeneutika és exegetis igen sok helyett sántikál sőt badar állításokra és elfogadatlán conjecturákra vetemedik. E kutatások (ha ugyan szakértők előtt elfogadhatóknak bizonyulnak be) szolgáltatóknak először biztos alapot az új szövetségben előforduló ó szövetségi idézetek helyes megítélésére és magyarázására, melyek oly sok hajmeresztő hypothezisre adtak alkalmat azon különféleségük miatt, hogy némelyikök a héber eredetire, mások a LXX-re, míg még mások e kettő közül egyikre sem vihetők vissza. (v. ö. Jan. 7. 38.)

Mint már fennebb említök az új szövetségben 275 hely van, mely direkt ó szövetségi idézés, s azonkívül számtalan célzás és reminiscencia az utóbbira. Ez — t. i. az ó szövetség — Jézus megjelenésekor már a zsidó nép közös birtoka volt, be volt fejezve, sőt fordításokban már idegen népek előtt ismeretes volt, vagy egészen, vagy egyes részeiben. Az akkori nép jobban tudta becsülni e könyvet, mint a mai, s Jézus és az apostolok tanításainak főcélja volt nemzetük e szent iratát, melyben Isten különös kijelentése és ígérete van letéve, a nép előtt magyarázni, fejtegetni. (v. ö. Máté 5, 6 és 7 rész Pál rómaiakhoz írt levelét, s a zsidókhöz írt levelet). Ámde az általán elismert dolog, hogy azon korban a héber már nem volt a mindennapi közlekedés nyelve, e helyett Palaestiniában a nyugot- és keletaramaeasi lépett fel, s e nyelveken kellett, hogy olvassa Palaestina lakossága a szent könyvet, nem elégedve meg bizonynal azzal, mit abból a zsinagógákban felolvasni hallott. Az eredeti héber nyelv megértése nagy nehézséggel járt volna, így tehát a bibliát illetőleg egy mediumra volt szükség, egy vezető csatornára, ennek pedig olyannak kellett lennie, melyet a nép használtatott. Fordításra volt tehát szükség, még pedig olyanra, melyet a nép megértett; az az a fordítás a nép szükségéhez és igényeihez volt alkalmazandó (e népszükségek és igények kielégítésének céljából, magyarázom én ki egyebek mellett mindazon toldalékokat, körülírásokat stb. — melyek az egyes fordításokban találhatók), és ily a nép számára készült bibliának — „Volksbibel“ — kellett léteznie Jézus és az apostolok korában is, s hogy volt, az alig tagadható, csak annak kimutatásával nem igen foglalkoztak tüzetesebben, hogy milyen volt és melyik e népbiblia, s még kevésbé foglalkozott azzal valaki, hogy egy a LXX-től függő aramaeai fordítás létezését állapítsa meg, a mely nem csak egyes részeket, hanem az egész ó-szövetséget magában foglalta s a mely az új szövetségi idézeteknél alapul szolgálhatott volna. — Mert hogy az akkor létezett LXX nem volt a szóban forgó „Volksbibel“ az egyes biztos adatok nyomán alig vonható kétségbe (legalább az ó szövetség egyes részeit illetőleg). Itt tehát azon kérdés merül fel, hogy minő nyelven volt ama „mindenesetre létezett Vulgata“ melyből — mint a nép előtt általánosan ismert, és érvényben álló szövegből, az új szövetségi írók idézeteiket vették, s hogy vajjon az a héber eredeti vagy a LXX szerint volt-e szerkesztve. Szerző ép e kérdést igyekezik többé vagy ke-

vésbé határozott adatok nyomán megoldani, s ha feltevései nem csupán légből kapott, s valószínűtlen állításoknak bizonyulnak be, ugye művével hatalmasan előmozdítja a biblia magyarázatot. De még akkor is, ha szerző állításai a szakértők itélete szerint, alaptalanok, helytelenek volnának, s az általa kivont végeredmény téves, mondom még akkor is nyertünk e könyv által legalább annyit, hogy a kölcsönös discussio által biztosabb tudatára jövünk annak, hogy minő állást foglaljunk el az új szövetségben előforduló számos ó szövetségi idézeteket illetőleg; kisebb nagyobb mértékben határozottabb tudatára jövünk annak, ha lehet-e egy palaestina, Jézus korabeli népbiblia után kutatnunk, s azt az idézetek alapjául elfogadnunk, s ha igen, vajjon olyan volt-e annak alakja, mint azt szerző rekonstruálja. Szóval szerző jelen műve által a bibliai itészet egy eddig kevésbé mévelt, egy pár odafercelt mondattal bevégeztetőnek hitt ágához vezet, de a mely itészeti ág fontosságánál fogva sokkal inkább megérdemli figyelmünket, kivált a jelen korban, mely egészen a „Kriticismus“ (és nem „kritika“) kora gyanánt mutatkozik, s különösen a theologia terén.

Szerző, mint már említve volt, azt akarja kimutatni, hogy valamennyi idézet egy és ugyanazon szövegből foly, ez a mű főtétele, a mi pedig az alapul szolgáló szöveg (népbiblia) nyelvét illeti, már korábban elismerték sokan, hogy az új szövetségben előforduló ó szövetségi idézetek azon része, mely sem a LXX-val, sem az eredeti héber szöveggel nem egyezik, az a Jézus korában bizonyosan létezett egyes aramáai (különösen chaldeai) nyelven szerkesztett Targumokból van merítve, vagy ezek interpolatioi szerint alakítva (igy Eichhorn, Gesenius, de Wette stb) mivel szemben, szerző valamennyi idézetet egy szövegre akarván visszavinni, e szövegnek a syrus bibliát állítja, mely azon kor Vulgata versioja volt, s hogy ez a LXX-val, mely Ptolemäus Philadelphus alatt készült Egyiptomban, a legszorosabb összefüggésben áll, szintén a szerinte megállított és jellemzett syrus biblia mondataival igyekszik constatalni.

Az egész mű 224 lapra terjed, s beosztása igen helyes, melyszerint szerző először a kérdés megoldására befolyó mellék, de döntő körülményeket veszi vizsgálat alá, s a mű végén adja a főtételnek megfelelő eredményt, s e beosztás a következő: Egy rövid bevezetés után jön az első fejezet: melyik nyelvet beszéltek Jézus és az apostolok? E kérdést mely még mindig vita tárgya, jöllehet az egyik fél hivei nagyon csekély számmal vannak, szerző kétféle forrás átkutatása után dönti el, ugye a mint azt a legtöbb tudós állítja, hogy t. i. a kérdéses nyelv az aramáoi dialektus. A két forrás: a) az új szövetség; b) specialis zsidó források apokryphok, Josephus, Talmud és rabbinusok. Azon tartomány, melyben az evangéliomi történet szerepel, azon tér, hol az apostolok első munkásságaikat megkezdik, zsidóktól volt lakva, s bár több helytt görögül beszéltek a provinciákban, Palaestina, s benne azok, kik istenfélők voltak, kik a megjósolt messiásra vártak, kik az Ur rendelései szerint éltek. (Luk. 1. 6.), az apák, bár el korcsosult és nem e világ urainak, despótáinak nyelvét beszéltek. Figyelembe véve Csel. 21. 40 s a kk. Csel. 26. 14. stb. helyeket, ezek azt bizonyítják, hogy az apostolok, s igy mesterük is a nép nyelvén beszéltek, mely mint a fejezet világosan kimutatja: az aramáoi. Ide számítandó Jézus születése zsidó

nőtől, zsidó városban (Micha 5. 1.). V. ö. Merk. 5: 22—43 (vs. 41. tálitha kumi! (és Mark 7. 34, effata! (lásd a mű 14. lapján e két szónál szerző igazán plastikus ábrázolását.) Márk 15: 34; Ján. 20: 16. rabbuni. stb. E fejezetben előszámlálja továbbá szerző az új szövetségi iratokban előforduló nevezetesebb héber szavakat, a melyek az új szövetségi írók aramäo — palaestinai országos nyelvére viendők vissza. — A mit az új szövetség bizonyít Jézus és az apostolok nyelvéről, azt megerősítik a fenemlített zsidó források. Volt egy idő, mikor a zsidók a görög nyelvet kigunyolták; ott áll egy időben a talmudban: „maledictus sit, qui docet filium suum sapientiam graecam,“ s a görög bölcsészet ez elvetése később már magára a nyelvre vonatkozik, „senki se tanítsa fiát görögre“. A Talmudnál sokkal világosabban nyilatkozik Josephus, kinek tudósítása szerint az aramäai dialaktus volt a fő Palaestinában. (V. ö; Renan les apôtres. 255 lap. 5 jegyz.) Szerző tehát itt azon eredményre jut, melyet a többség elfogad, hogy Jézus és az apostolok, mint azon időben Judäában mindenki a tartomány nyelvét (aramäoi) beszélték; s itt mindjárt azon kérdés merül fel; hogyan fejtendő meg, az új szövetség függése egy görög fordítástól — a LXX-től, miután annak nagy része Palaestinában, aramäai nyelvet beszélő egyének közt és által állott elő? A felelet az utolsó fejezetekben (4. 5) van letéve, mert előbb szerző a második fejezetben mely hét szakaszra oszlik, a LXX történetét, minemüségét veszi tárgyalás alá, hogy így az által megtörve és elegyengetve bizton juthasson kitűzött céljához. Szerző maga mondja műve 27-ik lapjának alján: „Vielleicht gelangt es uns, ihr (Der LXX) dadurch (t. i. durch die Darlegung ihrer Verbreitung und ihres Verhältnisses zu den jüdischen Targumen) einen Platz in Palaestina zu erobern, der die angegebene Abhängigkeit der neutestamentlichen Personen und Autoren als selbstverständlich erscheinen lässt. Unsere These lautet nämlich: Die LXX ist die palaestinische Bibel oder die Bibel im Vulgärdialekt geworden, und daher schreibt sich die Benützung der LXX. im N. T. — Der Weg ist mühsam; die Beweisführung kann oft nur andeutungsweise die Gründe anführen, auf denen sie ruht — also erbitten wir uns Nachsicht vom Leser. Es gilt ein Hochgebirge zu überschreiten, voll von Gletschern und Abgründen. Endlich aber kommen wir dann wieder in die Ebene und können uns der Resultate daselbst im ruhigen Genuss erfreuen.“

A második fejezet három első szakaszában szerző a LXX. eléállításának idejét igyekezik meghatározni; a terminus ad quem megállapítása könnyen megy; — a Ptolemäusok korát ecsetelve, a Sirákh könyve előszavát mérlegeli a LXX. időkorának meghatározására nézve, miután ezen előszó azon legrégebbi emlék, melyben a LXX-ről említés van téve. Szerző itt egy helyből kimutatja Fritzschevel szemben, hogy Jézus-ben Sirákh névtelen unokája, élte 38-ik évében jött Alexandriába I. Euergetes uralkodása alatt (247—221 kr. e.) — Igy a 247-ik év kr. e. — I. Euergetes uralkodásának első éve volna a legkorábbi terminus a quo a Sirákh könyve görögrei fordításának a névtelen unoka által. Szerző ezt két uton is bizonyítja. A Sirákh könyve előszavából kimutatja szerző, hogy a Siracida unokája I. Ptolemäus Euergetes alatt az egész ó szövetséget görög nyelvre lefordítva találta, s itteni állítása egyezik Cornelius a Lapide azon sajtelmével, hogy amaz unoka,

midőn Alexandriába jött ott a LXX. egy példányára talált, s ez által ösztönözöttetett, hogy ő is a maga részéről a nagyatyja művét az idegen földön lakó zsidóknak — mert az otthoniak értették még az eredeti szöveget, — lásd az I. fejezet.) hozzáférhetővé tegye. Az előszóban tovább ez állá Vulgata szerint „Inveni ibi libros relictos non parvae neque contemnendae doctrinae.“ Így a LXX. (mert ezt látta a névtelen unoka és fordító, v. ö. de Wette Einl. ins a T. 5-ik kiad. 434. lapon, ki azonban a Sirákh könyve keletkezése és fordítási idejét igen későre teszi, v. ö. mit Böhl mind errenézve műve 37—40 lapjain és Jahn, Hug, Welte, Keil, Zündel stb. nézeteit, ugy Ewald Isr. Gesch. 3282. stb. lapon, Jost. Gesch. d. Juden I. 467 stb.) terminus ad quem-je meg volna határozva.

Nehezebb meghatározni a terminus a quo-t. Mikor kezdeték a bibliát lefordítani idegen nyelvekre? Erre nézve szerző az alexandriai zsidók állását veszi tárgyalás alá, s különösen a peripatetikus philosoph Aristobulra hivatkozik, s constatálja, hogy a biblia Ptolemäus Philadelphus alatt (285—247) le volt fordítva görög nyelvre phalerei Demeter sürgetése következtében, és hogy a fordítás minden a törvényhez tartozó könyvre kiterjedt; mert Aristobulnál a nômosz kifejezés, rövidítés, nomen collectivum, = Thorah, nebiim, ketubim. A Thorah szó a zsidóknál szokásos kifejezés az egész ó szövetségi kánonra nézve, így rabbi Bechai mondja: „A törvény három részre oszlik: törvény, profeták és ketubim.“

Így tehát a LXX. fordítása kezdődött Ptolemäus Philadelphus alatt, midőn phalerei Demeter még befolyással birt, — tehát körülbelül azon két évi időszakban, midőn II. Ptolemäus, atyjával Ptolemäus Lagival együtt uralkodott, befejezése pedig meg kellett, hogy legyen I. Euergetes alatt, midőn a Sirácida unokája Alexandriába jött, s így a LXX. elállására II. Ptolemäus egész uralkodási idejével (285—247 kr. e.) rendelkezhetünk. Ezen történelmileg megállapított idő mellett bizonyít a LXX. jellege is, mit szerző a mű folyamán adatokkal igyekszik kimutatni.

A 4-ik szakaszban szerző a LXX. irodalmi használatának nyomait kutatja, ugy egyes azon korbéli görög íróknál, mint a szintén görögül író, de zsidó származásu Josephusnál és Philonál, s különösen az apokryphokban, s később az új szövetségi íróknál. Használva van a LXX. az ugyevezett Itala által, s a Peschito (simplex) és az äthiopiai fordítás is sok tekintetben függnek a LXX.-tól. (V. ö. a jelesebb ó szövetségi bevezetéseket.)

Az 5-ik szakaszban az van kimutatva, hogy a LXX. a palaestiniak legrégibb Targuma, s le van írva, hogy az minő fogadtatásban részesült Palaestinában, minek legfőbb nyoma a pentateuchi Codex hebraeo — samaritanusban van, melyről a 6-ik szakaszban van bővebben szó. E Codex sok vitára adott alkalmat, s így egy sereg értekezés van róla (egész irodalom), melyek egy része a legtarkább hypotheziseket állítja fel. Szerző különösen a samaritanusnak a LXX.-vali egyezését vizsgálja, s három különböző lehetőséget állít fel, melyek alapján e consensus kimagyarázható volna; — vagy a LXX. követte a samaritanust, vagy megfordítva ez utóbbi kapaszkodott az előbbibe, vagy végre mindketten egy közös forrásból merítették (Gesenius). Szerző a talány megoldását egy-

szerűen abban véli találhatni, hogy a samaritan pentateuch a LXX. szerint van faragva, úgy hogy a szerkesztők a nélkül, hogy magukat szorosán a mintához tartották volna, miután egyszer néki indultak, sokkal többet és sokkal szabadabban változtattak, mint a LXX. az eredeti szöveg után; a samaritanus szerzője bizonyos tendenciát árul el, mi számos példákban van felmutatva. Itt már csakugyan Geseniusnak kell igazat adnom szerzővel szemben. Szerző maga mondja a 95-ik lapon: „Wenigstens hätte Gesenius den Beweis liefern müssen dass überall eine samaritanische Tendenz zum Grunde lag. Aber dies ist keineswegs der Fall.“ Miután azonban szerző maga tesz eleget e Geseniussal szemben kifejezett óhajtásának — bátran állok G. mellé, mert szerző itteni állításai magukban véve bár igen szépek és csábitók, mint alapnélküliek elvetendők. Egyszer neki rugaszkodva változtattak a szerzők úgy a mint jött vaktában (ez illik a „nekirugaszkodtak“ kifejezéshez) változtattak; máskor meg azt állítani, hogy mindenütt bizonyos samaritan tendencia uralg az egész műben — e kettőt egy kalap alatt összeegyeztetni nem tudom, s annyival inkább, mert az oly vaktában való neki rugaszkodással nem egy könnyen vádolható bármely fordító, legyen bár feladata a legsietősebb is.

A 7-ik szakasz — mely két részre oszlik — azt tárgyalja, hogy honnan deriválандók azon toldalékok, melyek a LXX-ban — a héber eredetivel összehasonlítva — találhatók. Az első részben szerző a pentateuchban levő toldalékokat vizsgálja, s constatálni igyekszik, hogy a pentateuchnak egy Ptolemäus előtti görög fordítása létezett, melyet a LXX. szerzői bizonynyal használtak, innen a feltűnő különbség a LXX-ben a pentateuch, s a többi könyvek közt. — A pentateuch ezen korábbi görög fordításából és a parallel helyekből származnak a LXX-beli toldalékok, s e helytt ezen korábbi Ptolemäus előtti fordítás mineműsége van tárgyalva. — Szerző itteni állítása igen gyenge alappal bír, egyfelől, mert az Aristeas leveléből vett bizonyító ok nem eléggé hiteles, miután e levél authenticitása a legtöbbször által kétségbe van vonva; erre nézve a sokat említett Hody is szerző ellen szól, sőt Valkenaer sem egészen mellette; sőt feltéve, hogy a levél autentikus, még akkor sem tudom belőle azt kiolvasni, mit szerző — καὶ οὕτως ἰσχυρῶς, πιστῶς (szerintem nem = „und nicht wie es (szerző szerint: im Grunde, in der Wirklichkeit (az eredeti kéziratnak nem hű másolata) ist, aufgezeichnet (vagy geschrieben);“ vagy még más értelemben: „und nicht wie es möglich ist (t. i. für Dich grosser König, der alles zusammenbringen kannst, und von Allem das Beste.) Nézze meg kiki az eredeti szöveget, s ítéljen. A birtokomban levő kiadás (opera Fl. Josephi c. append. contin. epist. Arist. Köln. 1691. folio. pag. 5. F. in append) e latin fordítást adja a Böhl által idézett és magyarázott helyre: „Constant enim hi (scil. legum judaicarum libri) lingua et literis hebraicis: sed negligentius, nec ita ut re ipsa se habent, (quemadmodum hoc perhibetur ab illis, qui intelligunt) sunt conscripti, quia nondum „contigit illis regii animi cura et munificentia;“ — másfelől a Josephustól vett idézet (antiqq. lib. XII. cap. 2. D; — szerző itt hibásan idéz,) sem egészen hiteles, mert Josephus korántsem minden tekintetben hitelre méltó író, s e tekintetben legkevésbé, miután a nála

található állítás Aristeas után van összeütve, ki neki egyik forrása, v. ö. Herzog Realenc. VII. 26. lap. I. 227.228. lap nemkülönben de Wette l. c. pag. 59—63; a mi magát a szöveget illeti, innen sem tudtam kibetűzni azt mit szerző: „dazu kommt dass sie auch unsorgfältig über-
setzt sind.“ szerző a *σεσημασμένοι* szót itt is „übersetzen“-nel adja vissza, minek okát csak szerző különös tendenciájában látom. Az én szövegem szerint az idézett helyen: 391. lapon „hebraicis enim characteribus et vernacula ipsorum (Judaeorum) lingua scripti cum sint (scil. codices legis eorum) intelligi a nobis non possunt; sunt etiam negligentius, quam par est (itt ἤξει- mit szerző nem idéz; Ariesteasnál: ὤς (σῆ) ὑπερχει), habiti, es quod nondum eis regia providentia contigit. Harmad-szor Aristobul nyilatkozata (idézve a 48-ik lapon:) sem mond annyit mint a mennyt azzal szerző mondatni akar. Eltekintve attól, mit Hody állit alapos és kielégítő okok nélkül (de bibl. text. origg. 52), hogy Aristobul nem autentikus, az illető szavak foglalatja nem elég biztos. Némelyek gyanítása szerint a τὰ τε előtt kiesett ἦτε γένεσις τοῦ κόσμου. Bármint legyen is a dolog, a mi a legvalószínűbb, a τὰ τε — — ἐπεξήγησις szavakban a pentateuch általános jelölésére találunk, s az azután következő szavak szerint Ptolemäus Philadephus korában az egész ó szövetség le volt fordítva; mert itt is csak a pentateuchról volna szó, ha az előbbit a pentateuch kivonatos fordításáról akarnók érteni, mint némelyek. De azon kérdés még mindig fennmarad; mennyiben hihetünk Aristobulnak, azon Aristobulnak, ki mint irathamisító is ismeretes (v. ö. Überweg, Gesch. d. Philos. d. vorchristl. Zeit. §. 64.) Azt hogy egy ily korábbi, Ptolemäus előtti görög fordításra szükség volt, azt szerző azon ismét Aristeasból vett állítása, hogy zsidók már korábban nagy számmal éltek Egyiptomban, épen nem teszi plausibilissé.

A szakasz második része a LXX. többi könyveiben levő toldalékok forrását keresi. Itt szerző mindenek előtt a szenírás fordításának elvét állítja meg, s ebből kifolyólag azt, hogy változtatások mennyiben esetlegesek (corruptiones accidentariae) vagy szándékosok, mesterségesek (voluntariae). Az egyes könyvekből vett idézetekkel kimutatja röviden, hogy a fordítók minő mértékben ragaszkodtak, az eredeti szöveghez, s általán azon eredményre jut, hogy a szövegváltoztatások sietségből, mérész conjecturákból, hibás versfelosztásból és constructioból, szóval azon könnyen (?) kimagyarázható törekvésből származtak, hogy az illető fordítók hamar készen akartak lenni, hogy honfiaik szükségének és a király kívánságának eleget tegyenek. Tehát e változtatások nem rendszeres természetűek, hanem inkább esetlegesek. A szerző által jelzett nagy sietség nem könnyen elfogadható azon nézettel szemben, hogy az egyes könyvek különböző fordítók által nagyon különböző időkben készültek, de itt már én is szerzőhez csatlakozom, s az Aristeas — Josephusi mese magyából annyit kikaphatok, hogy a LXX. fordítás az első megpendítésre gyorsan elkészült.

Tovább kutatva kimutatja, hogy a LXX-nál átdolgozó kezek nyomai ismerhetők fel — tehát többszöri redactio, habár az eredeti jelleg fenn van tartva. Az egész második fejezetet egybefoglalva a mai LXX. a következő tényezőkből állt elő: 1) A mi a pentateuchot illeti — a Ptolemäus előtti görög fordításból (?) melyet a ptolemäusi for-

ditók mint nagy tekintélyű példányt használtak, még pedig bizonynal saját munkájuk könnyítésére.

2.) Maguknak a ptolemäusi fordítóknak kezéből, mely azonban először a pentateuchon kívüli könyvekben lép fel jellemzőleg, mint azt szerző az egyes könyveknél pár példában kimutatta, a minék terjedelmes, részletes kimutatása még ezutáni munka — csak munkása legyen.

3) Egy átdolgozásból, melyben a LXX. palaestinaí kezekbe kerülésekor részesült és pedig imitt amott Palaestina traditionális iránya szerint; különösen pedig nehezebb szöveghelyek megvilágosítása miatt. Ezen ál- vagy kidolgozás nyomai átfolytak az igaz LXX-ba is azon időben, melyben az imitt amott palaestinaí színezetű LXX-t ismét visszafordították, illetőleg az eredeti görög szöveget a palaestinaí kiadás toldalékai szerint javították.

A harmadik fejezet felirata: a targumi fejlődés Palaestina határán belől (Judäa és Samaria). Miután a Targum szó a műben többször előfordult, helytillőnek tartja szerző itt e szó jelentését megállítani, mivel fennebb (86 lap 4. jegyz.) csak egy ujmutatást ad. A Targum szó először Ezra 4. 7. fordul elő, s annyi mint fordítás, értelmezés, A mint a héber nyelv Palaestinában kiháló félben volt, azon szükség állott elé, hogy a még mindig megtartott eredeti szöveg olvasás mellé tájnyelvení magyarázást csatoljanak. Az ily fordítók voltak a meturgeman a nyugoti nyelvekben Dragoman. Szerző megállítja azon időpontot, bár nem directe, honnan a targumi fejlődés datálódik, s e fejlődés fő pházisait képeznék: 1) a LXX. respective a beleolvadt Ptolemäus előtti pentateuch fordítás, 2) a samaritán chaldäai fordítás, 3) Onkelos és Jonathan Targuma a prófétákhoz; 4) a későbbi Targumok, mint a jeruzsáleimi targum (a targum jeruschalmi és targum Psendo-Jonatham egy, v. ö. *Zunz die gottesdienstlichen Vorträge der Juden 66—72 lapon.*) A targum ezen fejlődési menetét fokontként vizsgálta és jellemzi, megállítván, hogy egyiknél is másiknál is minő elvek álltak előtérben, s végre a targumi fejlődésről a következő eredményt vonja ki: első helyen áll a Ptolemäus előtti görög fordítás, melyben a targumi szellem első mozgalmái mutatkoznak; azután következik a LXX, mely a pentateuchban az előbbi forrásból merit, a többi könyvekben azonban egészen rendszertelenül és pedig az eredeti szöveghez hüebben fordít; a samaritán — chaldäai fordítás inkább a LXX. felé hajlik; — rendkívüli gyarapodást nyert a targumi fejlődés a második templom lerombálása után szerkesztett Onkelos és Jonathan Targumaiban, s egy álló büzhödt posványhoz lesz az egész szellemi mozgalom hasonló a legkésőbbi Targumban — a pentateuchra és a prófétákra vonatkozó ugynevezett Targum jeruschalmiben (melyben a longobárdokról, s ha jól emlékszem rólunk magyarokról is említés van téve). — Ezen fejlődésben tehát megvannak az egyes fogódzó pontok, s ezen pontok egyikébe kellett az új szövetségi íróknak csipeszkedniök idézeteiknél, mert a héber eredeti szövegből — mint az kimutatható — nem idéztek. S itt már csak azon kérdés marad fenn: melyik ezen pont? E pont a posteriori is megtalálható lenne, t. i. megállítva azon szöveg alakját, minéműségét, melyből az új szövetségben levő ó szövetségi idézetek folytak, a megállított mennyiségű szöveg páráját, példányát, hasonmását

kellene keresni; de szerző nem akar állításával a hypothesisek talaján cirkálni, s így először az illető szövegnek történeti nevét akarja visszaadni. Ide irányult eddig az egész mű, erre szolgáltak az eddigi vizsgálatok, s az előadottak nyomán kitűnik, hogy a LXX. palaestinaizmusba öltözött és így egy párhuzamos Targum állt elő, mely méltán nevezhető az Alexandriában őrzött ptolemausi fordítás alteregójának. Tehát a még eddig anonim Targumnak kell a Targumok anyakönyvéből igazi nevét eruálni, mely név a babiloniából való visszatérés után alakuló palaestinaizmus nyelvviszonyok szerint mint szerző hiszi könnyen megtalálható.

E kutatás 4-ik fejezetben van megtéve, melynek felirata: a syrus biblia. A syrus biblia nevezetét illetőleg a LXX. egy mondatából indul ki, mely a Jób könyvéhez illesztett utóiratban foglaltatik: „erről (Jóbról) mondja a syrus biblia (Böhlszerint) hogy Ausiti földön lakott és hogy korábban neve Jobáb volt. E pótlék igen régi; Theodotion, Hieronymus, Codex syrohexaplaris, Aristeas stb. ismerik. (Ez ugyan nem nagy bizonyíték Krisztus előtti vagy korábbi létezéséről!) Itt már önként azon kérdés merül fel, mi itt a syrus **biblia** és melyik? — Ez azon palaestinaizmus, mely a fennebb említett toldalékot engedte meg, s az által az utókort sokáig tévútra vezette Jób származását illetőleg (t. i. a fennebb idézett mondat után Jób genealogiája következik a Genesis 36. fejezete, szerint, ki ötödik Ábrahám utóda volna e toldalék közleménye után.) Hogy e targum (syrus biblia) a LXX.-vel szoros viszonyban áll, aztszerző alább tárgyalja, s itt csak a „syrus biblia“ nevet constatálja és pedig specialiter egy a Jób könyvéhez készített Targum létezését, s a mit fennebb szerző a priori állított, az itt a posteriori parancsolólag követelne helyet, úgy hogy ha már egy ily (palaestinaizmus) Targumról más úton nem volna tudomásunk, az idézett hely alapján nekünk kellene egy Targumot költenünk, egy olyat, mely a hellenistáknál „syrus **biblia**“ nevet viselt. A Jób könyvének függeléke a LXX.-ban biztosíték nekünk arra, hogy e syrus biblia egy újra megtalált Krisztus előtti Targum. A syrus név pedig nem volt annyi még azon időben sem (2-ik század kr. e. (?)-egy jelentésű a héberrel, s hogy e Renan szerint patois provincial hogyan lett az ó szövevségi könyvek nyelve helyett népnyelvvé, azt szerző műve 173—5 lapjain igyekezik kimutatni, hol ismét azon resultatumra jut, hogy a palaestinaizmus népbibliává vált LXX. ez ugynevezett syrus **biblia** — lehetett és volt azon forrás, melyből Jézus és apostolok, s végre az egyházak is azon időben, mikor ugynevezett új szövevség még nem létezett, merítették.

E fejezetet illetőleg van egy pár igen fontos megjegyzésem. Ugyanis szerző a syrus bibliát (értve az ó szövevség egy LXX. után készült syrus nyelvű példányát) a 2-ik kr. e. század produktumának tartja, de kérdem, mi alapon? azért mert a Jób könyve függelékében róla említés van téve, nem lehet ilyesmit állítani, s hogy Aristeas, ki „valószínűleg“ a kr. előtti második században élt, egy ó szövevségi Targum létezéséről szól, arra nem sokat lehet adni, hogy miért, kitűnik a fent irtakból., (Hogy ki volt Aristeas és vajjon hány valódi és ál-Aristeas különböztethető meg, v. ö. Anton van Dale, dissert. super Aristeas de LXX. interpret. Amstelod. 1705. Cap. I. pag. 1—8.

Leginkább ki kelle azonban kelnem az ellen, hogy szerző miként értelmezi a Jób könyve függelékében előforduló syriaké biblos kifejezést. Én a syriaké biblos kifejezésről csak annyit engedhetek meg, hogy az bizonyíthat egy specialiter a Jób könyvéhez készült Targum, de nem egy az egész ó szövetséget magában foglaló syrus biblia mellett. Lehetett egy commentárszerű, syrus dialektusban szerkesztett iromány e nehéz könyvhez, de a melylyel ismét a LXX. fordítóinak mi köze sem volt; s a függelék lehet, hogy későbbi ragaszték, miután az Böhl szerint is bizonyos, hogy a LXX. sok átdolgozáson, javításon ment keresztül. — Avagy nem lehet-e a syriaké biblos egy oly syrus nyelven szerkesztett irat, mely (alias Jobáb?) történetét foglalta magában, mely syrus irat és forrása volt a Jób könyve írójának. En ezt azért is el tudom fogadni, mert szerintem a Jób könyve történelmi alappal bír, mely történet mindenestre traditionalis, — s tán inkább egy a nép száján az idő folytán kidomborodó monda (mint pl. a Simson monda), mely aztán papirra téve kutforrás volt a Jób könyvéhez. — Másfelől nagyon erőltetettnek, alaptalannak látszik előttem az, hogy Böhl a syriaké biblos-t „syrisse Bibel“ kifejezéssel adja vissza németül. A biblos görög szó „Bibel“t, „bibliát“ nem jelent a LXX-ban, s annak korában, s még egy két századdal később sem pusztán magára. A biblos szó = könyv, irat, levél, név — sorjegyzék; egyértelmű a biblion kifejezéssel = liber, recensio, catalogus, v. ö. a LXX-ban Gen. 5: 1, catalogus posterorum Adami; Gen. 2: 4. v. ö. Schleusner Lexicon ad LXX. interpret. et Lexicon N. Ti. s. h. v. továbbá a LXX-ban Exod. 32: 31. Zsolt. 68 ugyszintén a chaldaai darabokban, Ezr. 4: 15; 6: 18; Dán. 7: 10. Az első helyen = krónika; a második helyen ott áll „Mózes könyve“; Dánielnél többesben áll és vonatkozik a fejezetben elébb mondottakra; Az apokryphokban előfordul az ó szövetség kifejezésére, de körülírva, pl. Sir. 24: 25. „Isten szövetségének könyve“; 2. Mark. 8. 23, „a szent könyvet“; 1. Mark. 1: 46; 12: 9. „a szent könyvek“; az új szövetségben: Máté 1: 1; Márk 12: 26. Csel. 1: 20; 7: 42, Filipp. 4: 3. Jelen. 3: 5; 13: 8; stb. azonban mindenütt szorosan meghatározva; hogy mi értendő a biblos szó alatt. Hol kiválóan a bibliáról van szó, ott nomos, nomothesia (Rom. 9: 4, collective = a törvények); hagia graphé; graphai hagiai; hiera grammata, stb. kifejezések vannak használva. Így én tehát a Syriaké biblos alatt csak egy a Jób könyvéhez készült aramäai (syrus) Targumot, s még inkább — syrus okmányt, alapiratot (Urschrift) tudok érteni. Lehet, hogy a LXX-beli Jób könyvének szerkesztője (értem fordítója) vagy correctora (diaske-nast) előtt a syrus okmány csak traditionaliter volt ismeretes, s maga a toldalék írója sem ismerte azt, csak hallott róla, habár másfelől a minden körülírás nélküli idézés, s az előljáró annak általános ismeretét tételezhetik fel (de szerző okoskodása szerint, akkor sem a palaestinaiak előtt) — de ez állítás sem „stichhaltig“, a mennyiben az előljáró inkább vonatkozhatik egy syrus alapirat egykori biztos létezésére. Ha a syr. biblos kifejezés egy Targumra vonatkozik, akkor a toldalék sokkal későbbi mint a LXX. és ez esetben keresztyén kéznek is tulajdonítható, jól lehet e mellett semmi sem bizonyít. Azon körülmény sem hagyandó azonban figyelmen kívül, hogy a LXX. Alexandriá-

ban készült és nem Palaestinában, s így a határozott névelővel ellátott syriaké biblos elébb tételezheti fel, mint fennebb érintve volt, egy Alexandriában és környékén ismert syrus Targum (?) létezését, a mely Palaestinában lehet, hogy épen nem volt ismeretes, hol szerző állítása szerint még a chaldaai, de nem a syrus volt a divatozó köznyelv. Ha pedig egy ily Targum (s plane az egész ó szövetséghez) létezett volna, ugy azt Aristeas és Josephus, vagy a Böhl által védelembe vett Aristobulus miért mellőzték volna hallgatással, s miért akkor is, ha az Palaestinában forgott volna közkézen; ha pedig csak kevéssel Jézus kora előtt jött volna az létre és közhasználatba, ugy miért nem említi azt Josephus és Philo, kik azon tájban éltek? Legyen szabad még itt egy önként felmerülő kérdésre feleletet adnom, t. i. hogy mire való e toldalék? Én a toldalék okát a következő körülményben keresem, s hiszem feltalálhatni. Jób könyve igen sok tekintetben a legnehezebben érthető az ó szövetségi könyvek közül, tökéletesebb értésére csak az újabb időben kezd jutni a theologusok serge — e nehézség a könyv tárgyában rejlik, s nem kevéssé azon körülményben — ha vajjon az író való, de költőileg színezett történetet (d r á m a i a c t u s t!), ad-e, vagy egészen költött tárgyítását egy bizonyos eszmének (Zsolt. 88 és 89)? E nehézség, vagy jobban mondva e bizonytalanság, s az eléggé bajos nyelvezet okozták bizonyosan azt, hogy a Jób könyve van a LXX-ban a leggyarlóbban lefordítva, s hogy 2—3 szorosán szenved azon hibákban, melyekkel a LXX. bir — az egyes versek megcserélése, a szövegnek apokryphokból kiegészítése, elferdített értelem, kihagyás, toldalék stb. által; (v. ö. Frankel, Vorstudien zu der LXX. §. 10—15; lap 63—90 és 239), ezt már Origenes tudta; Epist. ad Afric. §. 3 sgg. — A mi grammatikai — történelmi tekintetben érthetetlen volt, azt nem pótolhatta a tipikus és allegorikus magyarázás. Hieronymus e könyvet „obliquus“ „lubricus“ és „figuratus“ epithetonokkal illeti, s ángolnához hasonlítja (anquilla vel muraena), mely minél erősebben akarjuk kezünkbe szorítani, annál gyorsabban kisklik belőle. Jób könyve gyarló fordítását Böhl is elismeri, csak hogy ő azt a nagy sietségnek tulajdonítja. — Már most e nehezen érthető könyvet mindenkép érthetővé kellett tenni, s hogy a benne előforduló főszemély tisztán mint történelmi alak álljon az olvasók szeme előtt, leírták a Genesis 36. fejezete szerint a Jób genealogiáját, hol valamely rosz látással bíró olvasó a Jób á b nevet azonosítá Ijób-bal iob, b lett, iob). Egy oly személynek, mint Jób, ki kellett egészíteni életét és pedig legalmasabban a könyv végén hol a 17 vers szavai után egy szusszal folytatattatik: „meg van azonban irva, hogy ő ismét fel fog támadni azokkal együtt, kiket az Ur feltámaszt; róla mondja a syrus könyv stb.“ itt Jób 19: 25. versére volna hivatkozás, mintha ott a feltámadásról volna szó, de helytelenül mert ott egyszerűen csak ez áll: „és ő (az én s z a b a d i t ó m, m e g v á l t ó m) mint utolsó (vagy: u t á n n a m i állni fog a por (föld) felett; azaz ő még akkor élni fog, mikor e föld lakói el fognak pusztulni és örökké állni (élni) fog. Ép ily értelemben szól Isten magáról Jes. 44: 6. és a j a k u m szó = állni fog, stabit; allandó lesz (stabilis erit, permanebit), mint Jes. 40: 8. „a mi Istenünk szava örökké állni fog, örökre meg fog maradni“. Ha Jób itt azt akarná mondani, hogy ő fel fog támadni mint Hieronymus fordítja: „Scio enim, quod redemptor meus vivit et in novissimo die de terra surrecturus sum“

akkor a kum kellene hogy álljon az eredeti szövegben, s a LXX. és Luther fordítása szerint előbb kellene hogy a Hiphil *jakim* álljon, lévén ez a transitív és causatív alak, ép úgy a chaldäai és syrus nyelvben (aphel: nekim). Már Mercerus azt mondja: „quod si de resurrectione futura hic loqueretur Jobus, non erant haud dubie id praetermissuri Hebraei, qui et ipsi resurrectionem credunt; at ne unum quidem ex sex aut septem Hebraeorum commentariis invenies, qui eo referat. Nec Jobi oratio, si diligentius et propius inspicias aut voceseo spectant.“ Megérdemli az elolvasást, mit Hollenberg F. mond e tárgyban, „Disquisitio, qualis sit dogmatis de resurrectione corporum origo, et num in libro Jobi ejusdem mentio facta sit?“ Stocholm 1798. — Az itt közlöttekől látszik, hogy minő ember lehetett a toldalék írója és minő hitelre tarthat igényt — azt igen elhiszem soraiból, hogy egy syrus irat létezett, viszonyban a Jób könyvével, de azt belőle kivonni teljességgel nem tudom, mit Böhl akar, s mire ugyszólva leginkább építi „Volksbibel“ s illetőleg „syrisse Volksbibel“ hypothesizését.

A négy első fejezetben eléadott kutatások után szerző az 5-dik fejezetben az új szövetségi idézetek nagy részét veszi vizsgálat alá s összehasonlítja azokat az eredeti héber szöveggel és a LXX-val, s itt már az előbbieknél nyomán újra állítja, hogy az újszövetségben eléforduló ó-szövetségi idézetek forrása egy Targum, mégpedig egy kitünő Targum és nem egy petrefactum, egy olyan Targum, melynél a LXX. képezte az alapot. Egy eleven a nép számára készült fordítás volt az, mely gondviselő vezetés mellett és által jött létre és az eredeti szöveg viszonylagos hozzáférhetetlenségének idejére volt szánva. Röviden: a forrás olyan fordítás volt, mely Istenegyháza szükségeinek kellett, hogy megfeleljen. Nem tudósok, hanem a nép számára készült. Itt azt állítja és bizonyítja, hogy e népbiblia — a syrus — vagy a második templom idejében használt Targum a LXX. volt, az az amaz ebből folyt, melynek legegyszerűbb bizonyítékát azon tényben látja, hogy az újszövetségi írók egy oly szöveg után idéztek, mely nagy mértékben egyezik a LXX-val. Itt azon okot hozza fel, hogy az újszövetségi írók sem a héber szöveg, sem a LXX. szerint nem idézhettek, mint azt az idézett helyeknek az illető szövegekkel való összehasonlítása mutatja. Már rabbi Asarja (a reformáció idejében) kérde Meor Enajim című művében, „Apostolaik és evangyelistáik, kik zsidók voltak és Izrael földén éltek, midőn az irás (ó-szövetség) egy versét idézik, nemde kétségkívül a köznyelv után idézik, mely chaldäai vagy syrus volt?“ E kérdésre, melyet szerző a maga állításának bizonyítására használ, én egyszerűen azt felelem: igen az apostolok és evangyelisták a köznyelven, a népnyelvén idéztek, ha a nép előtt a népnyelvén szóltak, mert hisz ezt tudhatták és tudták legjobban, mint a népemberei, de ha görögül irtak, akkor csak nem tették azt, hogy egy a LXX. után készült idegen nyelvű fordítást retroversáltak volna, mikor az eredeti LXX. szöveg az ő idejükben, mint az eddigi kutatások bizonyítják általánosan el volt terjedve, elanyira, hogy egy más mellette létező — plane nép számára készült, s így tehát attól elfogadott, s ennél fogva „még inkább elterjedt“ bibliának maradandó nyomait még nagyító üvegekkel keresve sem találjuk. Azt mondja ugyan szerző, hogy azon a priori valószínűvé vált tétellel, hogy a LXX. Judeában polgárjogot nyert, itt a posteriori egy másik tétel találkozik már féluton, hogy t. i. evangyelistáink

és apostolaink a LXX-t idézik, mint a maguk textus receptussokat (ez igaz) mint azon kor vulgatáját, mely idéztetett legyen bár görögül vagy syrochaldäai dialektusban, mindig a Vulgata maradt — egy mindenki által elismert szöveg, melynek alapján a legfőbb életkérdések lettek eldöntve. — Egy másik szerző által felhozott ok, arra nézve, hogy az illető írók mindig egy szövegből, de nem közvetlen az eredeti LXX-ből idéztek, mert ezzel az idézett helyek nagy része nem egyezik, az apostolok és evangyélisák egyenes jelleméből és természetéből van véve, hogy t. i. az apostoloknak és evangyélisáknak nem kellett, nem lehetett kétféle mértékkel mérniök, az az, hogy a hébereknél egy oly szöveg szerint idéznek, mely mint ez esetben el kell fogadni (miért?) — Onkelos és Jonathan Targumai által volt képviselve; a hellenistáknál pedig a LXX. szerint. Ez nagyon veszélyes lett volna az ifju egyházra, ez nem tudta volna azt elviselni, hogy mindent eldöntő valláskönyv innen máskép mint túl, de mit! gyakran egy és ugyanazon egyházközségben kétértelműleg és sok helyett egészen ellenkezőleg idéztessék. Bármennyire eltér is egymástól a LXX. és a héber szöveg sok helyütt, azért mégis szeretném, ha szerző egy és ugyanazon evangyéliomban vagy levélben ily most a héberből, majd a LXX-ből vett idézet által kimutatná, hogy oly nagy vesztély, kétértelműség, ellenmondás állhat elő; ez állhat némileg két különböző idézőről, de egy és ugyanazon íróról nem, hacsak nem akarjuk őt köpenyforgatás vádjá alá helyezni, — de még akkor is előbb az idézett helyek ellentmondó tartalmát kellene kimutatni, s azok ellenmondását ép a két szöveg közti különbségből kimagyarázni.

Először a Pál leveleiben előforduló ó-szövetségi idézetek jönnek tárgyalás alá, azután a Máténál előfordulók, kinek idézetei közül csak egyetlen egy egyezik tökéletesen a héber eredetivel; Máté 2: 15. v. ö. Hosea 11: 1. a többiek mind legalább a LXX. szerint vannak alakítva. Ezekután a más két synoptikus tárgyalatik. Jánosnál a 7-dik fejezet 38. versét hajlandóbb szerző a Péld. 18. f. 4-ik versére visszavinni a LXX. szerint, mint mások erőltetett magyarázatait követni, s vagy Jaes. 58: 11. vagy Zak. 14: 8. versében keresni az idézet alapját. Így a példákkal illusztrálja azon tételét, hogy az idézetek mind egy közös forrásra vihetők vissza, mely forrás az előbbi fejezet szerint megtalált syrus vagy palaestina népbiblia, melynek nyomai ugyancsak az új szövetségben és szerző szerint még némely egyházi atyánál találhatók, de tökéletesen elegendők egy népbiblia és ennek minéműsége constatalására. Itt azonban megjegyzendő, hogy szerző egyszer megállítottnak hívén a syrus biblia létezését, a a héber szövegtől és LXX-től eltérő helyeket saját önkénye szerint az új-szövetségbeli idézetek retroversálása által akarja okadatolni. Szerző itt felemlíti, hogy csakis egy ily közös népbiblia elfogadása által kimagyarázható azon consensus, mely a három synoptikus több idézetei közt létezik, anélkül, hogy akar a LXX-val, akár a héber eredetivel szorosban egyeznének, pl. Math. 1: 3; Mark 1: 3; Luk. 3: 4. (Jaes. 40: 3.) Azonban vajjon e consensus nem abból magyarázandó-e ki, hogy az egyik evangyélis a másikat használta, s így pl. Márk és Lukács a Máté $\epsilon\pi\gamma\alpha\mu\beta\rho\epsilon\upsilon\epsilon\iota\nu$ kifejezését az érthetőbb $\gamma\upsilon\nu\alpha\iota\pi\alpha\ \lambda\alpha\mu\beta\acute{\alpha}\nu\epsilon\iota\nu$ -re változtatták (Máté 22: 24; Márk 12: 19; Luk. 20: 28.) vagy pedig mind a három synoptikus ugyanazon egy forrásból meritett, egymástól függetlenül (vagy egy syrochaldäus traditióból — Herder, Paulus, Gieseler, Schott, de Wette, Ols-

hausen, Küln, Ebrard, ugy Credner, Guericke; vagy a héber evangyéliom címü iratból — Lessing, Niemeyer, Schwegler; vagy a Máté héber evangyéliomából — Schneckenburger, Meyer, vagy Jézus beszédeinek, teteinek és sorsának az apostolok és azok tanítványai által aramáai vagy görög nyelven szerkesztett feljegyzéseiből — Schleiermacher, Koppe, Semler stb. — vagy egy syrochaldäai ősevangyéliomból! — Eichhorn, Kuinoel, Bertholdt s mások szerint), s hogy ily egymástól való függés vagy közös forrásból való merítés mellett sem egyeznek ugyanazon idézeteik egymással, arra szerző saját szavaival felelek: „Natürlich dürfen wir die Evangelisten in ihrer Freiheit nicht allzusehr beschränken. Matthäus so wenig wie seine Genossen waren sklavisch an die Volksbibel gebunden. etc.“ (194. lapon), és a 199. lapon: „Es geschieht nun andererseits auch dass die Synoptiker in der Citation der gleichen Schriftcitate abweichen, a Matth. 4: 9; vrgl. Luk. 4: 10 f. ferner Matth. 13: 14. f. vögl. Márk. 4: 12; Luk. 8: 10. In solchen Fällen ist dann jedem seine Freiheit zu wahren, gemäss welcher es bald mehr, bald weniger genau citirte.“

Az igaz, hogy egy ily syrus biblia (vagy chald. Targum az egész ó-szövetséghez, mely Vulgatává vált volna) kimutatása és ugy létezésének, mint minemiségének bebizonyítása rendkívül nagy haladás volna az exegesisre és hermeneutikára nézve, mely az uj-szövetségi idézeteket illetőleg eddig még csak sötétben tapogatózik, vagy olyan gyanításokhoz, hozzávetésekhez, s abból eredő hypothesisekhez veszi utját, melyek előbb nyujtanak egy inkább szánalomra, mint nevetésre méltó caricaturát, mint helyes értelmezést és megfejtést, melyben élet legyen, mely életet lehelve életet adjon azoknak, kiknek arra szükségük van, kik Isten szava után áhitoznak, azt szomjuhozzák. Elég példa erre Ján. 7: 38. Az ily helyeket ez uton igaz, hogy helyesebben lehetne értelmezni (bár Ján. 7: 38. versére a 39-ik versbe jő az epexegegesis), s az ott felmerülő kérdéseket eredménynyel megoldani, anélkül, hogy a bibliának nyakát kellene kitekerni, vagy az írókat ámitóknak, vagy jócélzatu csalóknak nevezni, vagy az ily helyeket egyszerűen interpolatióknak nyilvánítani, mint ezt a modern **kriticismus** teszi azon helyekkel, melyek nincsenek inyére, vagy a melyeknél nem mindennapi nehézségek merülnek fel. De hogy a modern kriticismus karjaiba ne essünk — mely ma epidemiává vált — azért nem szabad egy kevés alappal s valószínűséggel bíró más szélsőségbe csapnunk át, mert ennek még sokkal rosszabb következményei lehetnek mint annak. Míg az „Hyperkritik“ addig a másik „Unkritik.“ Bármennyire is kötve érzi magát valaki a biblia által, azért mindég szabad sőt mulhatlan feladata a történelmi tényeket, jelenségeket, szigoru bírálat alá venni, de pragmatic, nem hagyva egy percig sem figyelmen kívül a mellékokokat, faktorokat, és bizonyítékokat, melyek szintén a legszigorubb kritika alá vonandók; Bengel mondja valahol „Gnomon“-jában: „homo spiritualis est χριτικός τας τος.“ s ki Bengellel ismeretes, tudja hogy ő kit ért a spiritualis homo alatt.

Az utolsó vagy 6-dik fejezetben a syrus biblia végsorsa van tárgyalva, melynek maradványa szerző szerint nem jelentéktelen. Egy a nép nyelvén szerkesztett Targum nyomai korántsem enyésztek el, mint Dr. Roberts állítja (Discussions on the gospels. 118 lap.) Az egész uj-

szövegség át van szelve ily nyomoktól, s ezen kívül az ó-kor irodalma is mutat fel belőlök. Csupán ez alapon kimagyarázható szerző szerint elfogadhatólag az is, hogy az egyházi atyák irataiban előforduló ó-szövegségi idézetek, oly nagy változatosságot mutatnak. Itt is példák vannak felsorolva felvilágosítás és bizonyítás végett. Hogy azonban Melito (a sardesi, ki Kr. u. a második században élt) a ἡ Σύρος (Corpus apologg. ed. Otto IX. p. 118.) alatt a szerző által állított syrus népbibliát érti, nem eléggé világos. Ha azt Melitó, mint általánosan elterjedtet ismerte úgy több nyomaival kellene birnunk mint szerző szerint is birunk, ha pedig a ἡ Σύρος nem volt általán elterjedt és ismeretes, avagy már akkor elpusztult, úgy Melitó és mások is, kik ama kifejezéssel egy syrus biblia kifejezésére élnek, megkülönböztették volna azt szorosán, körülírás által, a már akkor forgalomban volt másik ἡ Σύρος-tól, t. i. a Pesithó-tól, melyet általán így neveztek.

Igy látni lehet — mondja végül szerző, műve 220-dik lapján — hogy LXX-nak, a miután elég hosszú időn át szolgált az egyház felépítésére, s a hivatlan kezek egész seregét tartá távol az eredeti szövegtől, végre a körülmények befolyása által hivataláról le kellett köszönnie. A hosszas használat által romlott állapotba jutott, mit a példányok rendszeren többszörösítése és azon körülmény idézett elő, hogy Alexandriában nem volt Mazorát. A syrus biblia kifejezéseinek átözönlése (a LXX. után készült syrus biblia vissza volt fordítva görögre (?), nemkülönben tán a héber és végre a samaritikon sajtáságos olvasás módjai által megváltozott. Csikos kabát helyett tarka paletot-t húztak rá, keresztyén kezek is illették, melyek in majorem Dei gloriam imitt-amott legnagyobbbrészt haszonlatlan változtatásokat tettek. Ezen romlottságában találták az egyházi atyák Origenes előtt; azon állapotban használta mindenki, a melyben kéznél kapta. Az eredeti szövegre való hivatkozás, s ahoz való menedék csak kevesekre nézve volt lehetséges, s ott is ahol igen, csak az ellenséges indulattal viseltető zsidók segítsége által. Végre előállt Origenes; ő megtörte a jeget; a héber szöveget tekintette egyedül autentikusnak, s azt használta; összeállította a hexaplát, mi által a LXX. tulságos becse némileg csökkent. A mit Origenes megkezdett azt Hieronymus folytatta, elébb a LXX. szerint corrigált fordítást adott, de később lerázá magáról a korlátoló bilincseket, megtanulta a héber és chaldäai nyelvet, és megkezdette a biblia fordítását az eredeti szövegből; így állt elő a híres versio Hyeronimiana. De ez is csakhamar elkorcsosult, különböző idegen elemek járulván hozzá, habár a hyeronimusi fordítás jellege még mindig praedominált. A Tridentinum egyedül autentikus szöveggé emelte a római egyházban ezen Vulgátát. A mi a keresztyénség azon első teremtő korszakának fuvalma alatt veszély nélkül történt — t. i. a minden tekintet nélkül való magaadás egy fordításhoz — az most káros hatásu lett.

Az eredeti szöveg tanulmányozása rövidséget szenvedett. A Vulgata autentikussá emelése gyengíté az eredeti szöveghez való fordulás ösztönét. A tridenti Vulgata elzáró retesz volt az eredeti szövegre nézve; — a syrus biblia nem volt az, (igy tán az ujszövegségi írók is forgatták néha az eredeti szöveget, s csak sietségükben fordultak a LXX-hoz, vagy szerző szerint a köznépbibliájához — a LXX. után készült syrus — vagy az ebből görögre retroversált népbibliához!), s nem lett az soha a lut-

heri fordítás sem, s nem a többi hires testvérfordítás. A protestánsok okosabban jártak el. A népek kezébe adták az általa egyedül érthető szöveget, — de nem feledkezve meg az emberi korlátoltságról, mely a fordításokban is meglátszik — az eredeti szövegre való hivatkozás jogát még a szöszéken is fentartották. Így élvezte és élvezzi az ember azon jót, melyet egykor a syrus biblia közvetített a néppel, de a mellett kikerülte Róma hibáját és ez eljárás még, nagy diadalra számíthat a jövőben, mert, hogy Lutherrel szóljunk :

Das Wort sie sollen lassen stah'n
Und kein Dank dazu haben.

* * *

Ez tartalma és iránya e mindenestre igen érdekes műnek. A tárgy anyiban nem új, hogy már ezelőtt többen állíták, mint fentebb említve volt, egy Jézus és az apostolok korában létező Targum létezését, melyet az új-szövetségi írók valószínűleg többször használtak, ha nem is közvetlen idézeteik alkalmával, de hogy melyik és milyen volt az, s ha vajjon az ujszövetségi írók idézeteiknél csakis ezt vették alapul, azt először szerző tette tüzetesebb vizsgálat tárgyává. Hogy szerző helyesen járt-e el, arranzéve én határozott ítéletet nem mondhatok, a fennebbiekben többször megtettem ellenvetéseim, s nyilvánítottam kétségeskedésem. A mű tüzetes megbirálása nagyobb ismereteket tételez fel, mint a minőkkel én bírok. Illetékes recensens csak az lehet, ki a LXX. Jézus és az apostolok korának irodalmát, s az ezekre vonatkozó későbbit tökéletesen ismeri, s azt (különösen a Targumokat) eredeti nyelven tanulmányozni képes, úgy hogy ne kelljen a legtöbb helytt másod vagy harmadrendű forrásokból meríteni. Szerző is igen sok helytt csak második vagy harmadik kézből idéz, habár az eredeti tanulmányozás is majd minden lapon kitűnik.

Szerző főcélja mellett egy mellékcél is kitűnik minden lapon, habár határozottan kimondva sehol sincs, s ez az, hogy a LXX-nak még sokak által tulajdonított nagytekintélyt csökkentse, s a héber szöveg sokak által fitymált becsét emelje. A héber eredetihez való fordulást, s így a héber szöveg és segédeszközei tanulmányozását akarja mellékesen előmozdítani, mi igen sok helyütt elhanyagoltatik, (de nagyobb mérvben bizonyval seholsem széles e világon, mint az erdélyi reformátusoknál, hol az ó-szövetség ismeretét épen nem igyekeznek előmozdítani, de sőt e tekintetben rák módjára haladnak; vagy mi egyébnek bizonyossága az, hogy a legújabb szervezet szerint az ó-szövetségi exegesis szépen kihagyatott a lelkészi vizsga tárgyai közül — mi csak az azon időbeli tanárok erélytelenségét, vagy — — — árulja el. Egy barátom erre nézve tréfásan azt jegyezte meg, hogy ez reform, s a reform folytatódni fog, holnap az ujszövetségi exegesis fog kihagyatni, azután a dogmatika s így tovább anélkül, hogy helyükbe jobbakat tennének, s ez tévé hozzá — az újabb szervezet behozatalakor egyszerre megtörténhetett volna, de a mi egyházi és tanügyi kormányférfaink némely államférfaik politikáját követék, jó intézményeket is csak rendre kell gyakorlatba hozni, paragraphussal szentesíteni. Igaz, hogy e szervezetnek nagyon örvendtek azon tanulók, kik a héber nyelvet „cru x“-nak tekintik (már pedig annak sokan tekintik a külföldön is.) Ez argumentum lehet azon v e-

z érférfiak (?) előtt, kik, mert tán maguk sem feleltek meg soha e kívánalmaknak, átalják egy oly tárgynak nyilvános vizsgára hozatalát ajánlani és sürgetni, melyhez ők mitsem értenek, s melynél, bár hivataluk és címük egyebet kíván meg és tételez fel, mégis csak „mutus regi us“-ok. Avagy ezen urak a Baur oskoláját tartják szemük előtt, mely oskola, fejével együtt, nem sokat értett az ó-szövetséghez*) és csak az apostoli kor felett való kriticismusával üzérkedve, mégis nagy tekintélyre tett szert, tán remélik, hogy ők is ily hirnévre foghatnak szert tenni? Ilyesmivel ugyan ne áltassák magukat, sem másokat! Különben nálunk ma már a biblia becse ép a theologusoknál kezd csökkenni, s ez nem is csoda ott, hol nem alapos exegesisre, a kutfők tanulmányozására van az egész theologia fektetve, hanem maguk a docens doctorok a nemtudom miféle philosophia szörnyszülötteivel, — melyek csábító erejüek és pillanatnyi hatásuak, de hamar szint váltanak — igyekeznek tele tömni tanítványaik fejét.

S mi az eredmény? — No de ezzel a legtöbbben nem törődnek, miután a dolog mélyébe nem hatolnak, hanem megelégednek azzal ami mai, ami világi. Csak legyen egy ekklézsia — elfoglaljuk benne a tisztas papi hivatalt — aztán „weiter nichts!“ No de hála Istennek! e tekintetben sem kell egészen elcsüggednünk; lehet és van reményünk, hogy nonsokára „alles zu seinem Recht kommt,“ fog akadni bizonyval valaki, ki állásánál fogva követelőleg (a jelen és jövő kor kívánalma folytán) fog rámutatni a hiányokra, s azok pótlására, s azon közeg, mely a végelhatározás jogával bir, nem fogja szégyenleni a jelenlegi ifjúságot, utódát helyesebb tan berendezés által jobb nevelésben részesíteni, mint a minőben maga részesült és részesülhetett.

Böhl művének iránya kiválóan apologetikus és igen mérsékelt az ellenzetetekkel szemben. Az egész mű folyamán kitünik szerző mély vallásos buzgósága s a szent könyv iránti tisztelete (tiszteli is azt az, a ki érti, birjon bárminő világnézlettel; kérde csak meg valaki Ballagit, hogy minő vélekedéssel van pl. az ó-szövetségről, mint egy egészről), széles ismerete nem csak a theologia, de többi a tudományok terén is (hiszen már Cicero megmondta: „omnes artes, quae ad humanitatem pertinent, habent quoddam commune vinculum, et quasi cognatione quadam inter se continentur.“ Oratio pro Archia poëta Cap. I. in fine, s ez nem csak a szoros értelemben vett „artibus,“ hanem „de scientis“ is áll); az egyházi atyák irataiban, a különböző Targumokban és talmud-rabbinus irodalomban való jártassága. Előadása vonzó, sok helytt festői; irálya néhol kissé dagályos és nem egészen ment pedans kifejezésektől, különben fennebb áll, mint a legtöbb tudományos mű irálya — egy Strauss stylusával nem minden német theologiai író dicsekedhetik. Kiállítás csinos, sajtóhibáktól csaknem ment, leszámítva egy pár idézett hely hibás megadását, pl. 114. lapon 1. jegyz. nem 1. XI. hanem XII. és 197. lap 3-dik jegyz. nem Márk 1: 2. hanem 1: 3. stb. A héber szavak a lehető legnagyobb pontossággal vannak kiszedve, mi a kiadó érdeme.

Vajha e könyv mellékcélja nálunk nyerne mielőbb megvalósulást; vajha ez s ilyen munkák olvasása, valamint a theologiaának mint tuda-

*) V. ö. Geiger A brah jüdische Zeitschrift. 1868. a 60-ik lapon.

mánynak és mintéletpálya céljának helyes és mélyebb felfogása minél többet ösztönözne a szt. írás alapos tanulmányozására és megértésére, — a felsőges héber nyelv és rokonai elsajátítására (v. ö. Herder, Geist der Ebräischen Poësie, és Gesenius, Gesch. der hebr. Sprache), a zsidók történelmének, vallásának megismerésére, a melyből a keresztyénség kiindult, így nem lesz az új szövetség sok helye, s az apostoli kor és a mai keresztyén egyház sok szokása, hogy ne mondjam dogmája érthetetlen, — ha a bibliát ismerjük, ha benne egészen otthon vagyunk, akkor, s csak akkor áll még egy szebb jövő előttünk — keresztyének és protestánsok előtt, — nem inághat meg akkor semmi zivatar, a szt. könyvvel kezünkben bizton szállhatunk szembe a legnagyobb viharral — ez kemény sziklára fog találni, melyen maga veszi előbb el erejét, mint azt szétzuzná, minden akadály mint gyenge üveg törik össze s porlad el. Ez ereklyét, e talizmánt, e mindent! — ezt őrizzük meg, mert mihelyt ezt eldobjuk magunktól, vagy elvétetni engedjük ellenséges kezek által, homokra épített szép palotában lakhatunk ugyan, de az első szél vagy vizár egészen elseperi azt velünk együtt, s még nyomunkat is eltörli. Vissza kell tehát e könyveket helyezni azon becsbe, azon polcra, melyen egykor apáink előtt, egy Origenes, Hieronymus, Luther, Kalvin, Mélius előtt állottak, vissza kell az ő szövetséget azon becsbe helyezniünk, melyben az Jézus és apostolai előtt áll, s melyben az egész biblia még ma is sokak előtt áll. — Sokan gunyt üznek belőle, de ezek nem ismerik (biblia non habent osorem, nisi ignorantem), (Voltaire); nem ismerik mert nem olvassák (vagy ha igen: alaptalan, helytelen elfogultsággal, a prioristikus utállattal), nem olvassák, mert nem olvashatják; s aztán az ily nem értő, nem tudó, nem ismerő tudákos urak mit tesznek sallangos, de gúnyoros tételeik erősítésére? — tudós urak rosszul, félszegül értett philosophemaival bombardíroznak, s abferdigolnak minden szembejövőt, s fennhangon szeretik hirdetni, hogy megtalálták s birják a bölcsék kövét. No hát birják! De ne árulják, nem kelendő! Az eddigi üzérkedés eredménye mind világosabb színben tűnik fel, s csak akkor fognak majd bámulni a találmányaikkal vagy megvásárolt hamis vagyonaikkal üzérkedő urak ha megbuknak, ha szellemi és anyagi bankerottejukat elismerni kénytelenítettvén, „m i s s c r e d i t“ -be esnek, honnan sokféle imponáló millionerekké bizony bajosan fognak ismét felemelkedhetni!

Őrizzük hát hiven, kitartóan e frigyládát, e „littera majestatis“-t, s igyekezzünk annak mélyibe hatolni, akkor lesz erős theologia, a mely a tudomány névre jogosan igényt tarthat, bármiképp definiáltassék is, akkor lesz theologia, melyre nyomjon bár a nomenclatura modern vagy orthodox (mindkettő csak egy „unverfängliches Wort“) nevet, — theologia, tudományos és ép azért erős theologia lesz, mely szülni fogja már e földön az „ecclesia militanst és ecclesia triumphans“-t. Akkor nem félhetünk Rómától, nem a Luther „Schwärmgeisten“-eitől, nem semmi ellenséges hatalomtól — ott a fényes példa a történelemben mindenütt, csak nem kell színes okularéval olvasni, mert ekkor minden az okulare színeiben tűnik fel, — a kaleidoskop nem ide való!

A történelem lapjait „versate nocturna manu versate diurna“, s látni fogjátok, hogy mit segített e vén de azért mindig új könyv birtokosain, s akkor — akkor adózzatok neki azzal, mit érdemel, ismerjétek el

emberi oldala mellett isteni oldalát is, — ismerjétek el, hogy benne az isteni kijelentés örök érvényű ténye van letéve, — hogy az az isteni kijelentés maga, mely életünk legbiztosabb regulatora úgy jó mint balsorsban.

Üzzük a bibliologia minden ágát, s akkor lesz igazi theologia! Quod faxit Deus!

U.

D.

Könyvészet.

Imre Sándor Rövid magyar nyelvtana középiskolai al-sóbb osztályok számára, teljesen megjelent, Debrecenben, ifju Csáthy Károlynál. Az egész mű ára 80 kr.

Megjelent Tóth Ferenc Bölcsészettörténelmének, második kötete is, mely a középkort tartalmazza. 8 r. 180 .l. Ára 1 frt. 20 kr.

Mindkét művet buzgón ajánljuk az illető körök figyelmébe. Mint-szinte

Zsilinszky Mihály legujabb művét is: Adalékok a szarvasi e v. egyház legujabb történeteihez; — válaszul az ugynevezett Em-lékiratra, a presbyterium megbizásából stb. Szarvas. 1874. Kis 8 r. 67. l. Vajha mindelőbb vége lenne már a derék szarvasi gyülekezetben du-longó belvizszálynak!

Christlieb Th. Die besten Methoden der Bekämpfung des modernen Unglaubens. Neue Ausgabe. Gütersloh. Bertelsman. 1874. Nagy 8 r. 10 garas. — Különleges kiadása azon rend-kívül jeles és korszerű előadásnak, amelyet az általunk már sokszor em-legett szerző az Evangelikus szövetség mult évi nagy gyűlésén tartott New Yorkban. Itt rögtön megjelent ez a mű nemcsak a lapokban, hanem külön angol és német kiadásokban is, Majd a Beweis des Glau-bens című jeles folyóirat folyó évi februári s mártiusi füzetei közlöt-ték azt. Ezzel együtt jött a fentcímzett különnyomat. Ámde ezenkívül Genfben francia, Florenzben olasz, Mádridban spanyol nyelven jelenik, illetőleg ezolta jelent is már megemü. — Ha jól tudjuk, Christ-lieb is református. Egy ideig Londonban volt német lelkész; majd Helvétziában szolgált stb. Jelenleg bonni egyetemi hittanár és egyetemi hitszónok; és pedig **nem modern!** — A címzett művet a legkomolyabban ajánljuk.

Goltz Freih. v. Die christlichen Grundwahrheiten oder die all-gemeinen Principien der christlichen Dogmatik. Gotha. Perthes. 1873. 8 r., 12. és 179. lap. Ára 2 tall. 12 gar.

Goltz Freih. v. Die Grenzen der Lehrfreiheit in Theologie und Kirche. Referat vor der Bonner Pastoralkonferenz. Bonn. Marcus. 1873. 8 r. 30. l. 5 gar. — Báró Goltz előbb bázeli jelenleg bonni egyetemi hittanár, korunk kitünő német protestans theologjainak egyike. Művei tőlünk is megérdemlenék mind a tanulmányozást, mind a bővebb ismer-tetést.

Wörner E. Die Grundwahrheiten des biblischen Christenthums. 2-te Ausg. Stuttgart. 1873. Steinkopf. 8 r. 18. és 245. l. 1 tall. Wörner

*

zürichi hittanár, de nem a modernek pártjához, hanem Beck nagyhirü. tübingeni tanár iskolájához tartozik.

Höinghaus. Die neuen Kirchengesetze in Preussen. Berlin. 1873. Hempel. 8 r. 168. l. 15 gar.

Oesfeld. Die kirchenpolitischen Reformgesetze Preussens. Breslau. Kern. 1873. 8 r. 151. l. 24 gar. — Mindkét mű, a napjainkban oly sokszor emlegetett porosz egyházügyi törvények szövegét közli s magyarázza.

Antiromanus. Das Papsthum in Wieder-Spruch mit Vernunft Moral und Christenthum, nachgewiesen in seiner Geschichte. 2-te verbesserte und ergänzte Auflage. Herausgeg. von Prof. Dr. Franz Hoffmann. 3 Bde. Stuttgart. 1872. Scheible.

Thelemann. Der Jesuitenorden, nach seiner Geschichte und seinen Grundsätzen. Detmold. 1873. 59. l. Kis 8 r. 10 gar.

Henke. Beyträge zur Geschichte der Lehre von der Sonntagsfeier. I. bis XVIII. Jahrhundert. Stendal. 1873. Franzen-und Grosse, 26. l. Folio. $\frac{1}{4}$ tall.

Marbach. Geschichte der deutschen Predigt von Luther. Berlin. Henschel. I. Lief. 96. l. 8. r. $\frac{1}{2}$ tall.

Strack. Geschichte des deutschen Volkshukwesens. Gütersloh. 1872. Bertelsmann. 8 és 488 l. 8 r. P és $\frac{5}{6}$ tall.

Ranke. Aus dem Briefwechsel Friedrich Wilhelm IV. mit Bunsen. Leipzig. 1873. Dunker. 9 és 314 l. 8 r. 3 tallér.

Kahnis. Die Auferstehung Christi als geschichtliche Thatsache. Leipzig 1873. Naumann. 56. l. 8 r. $\frac{1}{3}$ tall.

Biblia sacra latina veteris testamenti Hyeronimo interprete ex antiquissima auctoritate in stichos descripta. Vulgatam lectionem ex editione Clementina praecipue anni 1592. et Romana ultima anni 1861. repetitam, testimonium comitatur codicis Amiatini Latinarum omnium antiquissimi. Editionem instituit svasore christ. Carolo Josia de Bunsen, Theodorus Heyse, ad finem perduxit Constantinus de Tischendorf. Cum tabula. — Füzve 5 tallér 10 garas. Kötve 6 tallér.

Frohschammer. Das neue Wissen und der neue Glaube. Mit Besonderer Berücksichtigung von D. F. Strauss neuester Schrift: Der alte und der neue Glaube. 8 r. 1 tall.

Ifju Csáthy K. ur Debrecenben előfizetést hirdet Surányi Gyula peri ref. lelkész „Lelki buzgóság hangjai“ című magán és családi imakönyvére, mely mintegy 20 nyomott ivet teend. Előfizetési ára félvászonba kötve 1 frt. 20 kr. stb. A megrendelések junius hó végeig küldendők be, a fent nevezett kiadó könyvárushoz.
